

Thinking Together

शालेय शिक्षणात पाठ्यपुस्तकं शिकवण्याबरोबरच शिक्षक म्हणून आपली जबाबदारी फार मोठी आहे. शिक्षणाबरोबरच मुलांचा एक संवेदनशील, जबाबदार, उत्तम नागरिक म्हणून विकास होण्यासाठी जगण्यातल्या अनेक मूल्यांची त्यांना जाणीव करून देणं, ती मूल्य मुलांमध्ये रुजवणं हे फार महत्वाचं काम शिक्षकांना करायचे असते. नैतिक मूल्यांचं हे शिक्षण पाठ्यपुस्तकातल्या घड्यांसारखं शिकवता येत नाही. आपल्या आसपासच्या घटनांवर मुलांशी संवाद साधून त्यांना आपल्या भवतालचे जग, माणसं, पर्यावरण समजावून घेण्यासाठी शिक्षकांनी मदत करणं अपेक्षित आहे. धर्म म्हणजे काय? प्रगती म्हणजे काय? मन, भावना, विचार यांचा नेमका अर्थ काय? आत्मनिर्भर होणं, वाटून घेण्यातला आनंद घेणं? नातेसंबंध, स्पर्धा, सौंदर्य यांचं जगण्यातलं स्थान काय? या सगळ्या विषयांवर अत्यंत सहृदयतेनं, विश्वासानं मुलांशी चर्चा करत हे पुस्तक शिक्षक, मुलांना नवा दृष्टीकोन बहाल करते.

मूल्य : ₹ १२० | शैक्षणिक विचार
ISBN : 978-93-83850-55-6

9 789383 850556

www.manovikasprakashan.com

मनोविकास
प्रकाशन

अहिल्या चारी

अनुवाद

अनुजा हर्डीकर

Thinking
Together

मुलांमध्ये
नैतिक मूल्यं रुजवण्यासाठी

एकत्रित
विचार
करूया

अहिल्या चारी
अनुवाद : अनुजा हर्डीकर

मनोविकास प्रकाशन

शिक्षकांसाठी दोन शब्द

एकत्रित विचार करू या
अहिल्या चारी
अनुवाद : अनुजा हर्डीकर

Ektrit Vichar Karoo Ya
Ahilya Chari
Translated by Anuja Hardikar

प्रकाशक

अरविंद घनःश्याम पाटकर
मनोविकास प्रकाशन,
फ्लॉट नं. ३ ए, चौथा मजला,
शक्ती टॉवर्स, ६७२ नारायण पेठ,
पुणे - ४११०३०
दूरध्वनी : (०२०) ६५२६२९५०
E-mail : manovikaspublishing@gmail.com
Website : www.manovikasprakashan.com

© सर्व हक्क सुरक्षित

ISBN : 978-93-83850-55-6

मुखपृष्ठ

चंद्रमोहन कुलकर्णी

अक्षरजुळणी

गणराज उद्योग, पुणे.

मुद्रक

श्री बालाजी एंटरप्रायझेस, पुणे.

प्रथमावृत्ती

२६ नोव्हेंबर २०१४

किंमत

₹ १२०

अनेक वर्षे अध्यापन करत असल्याने मला शिक्षकांशी मोकळेपणाने बोलायला आवडेल.

हे पुस्तक एन.सी.ई.आर.टी.चे आहे. मुलांच्या मूल्यशिक्षणाविषयीची चर्चा, संवाद या पुस्तकातून साधला आहे आणि या छोट्या पुस्तकाचं नाव आहे 'थिंकिंग टुगेदर' अर्थात - 'एकत्र विचार करू या'

शिक्षक म्हणून आपण जरी वेगवेगळे विषय शिकवत असू, तरीही शिकवण्याबरोबरच आपण इतरही बरंच काही करत असतो ह्याची आपल्याला आतून जाणीव असते. शिक्षक म्हणून दैनंदिन जीवनात आपण असंख्य प्रश्नांनी - व्यापांनी घेरलेले असू, पण वर्गात आल्याबरोबर समोर बसलेल्या मुलांचे प्रसन्न चेहरे आणि उत्सुक डोळे पाहिले, की सर्व विसरून आपणही मुलांशी संवाद साधतो. त्यांच्या मनाला, हृदयाला भिडत बोलत राहतो. आपण शिकवत असलेली, बोलत असलेली एखादी गोष्ट त्यांना पटली, की त्यांचे डोळे ताबडतोब चमकतात. ही चमक म्हणजेच वर्गातला जिवंतपणा. हा जिवंतपणा माझ्यासारखाच तुम्हीही अनुभवला असेल. आपण शिकवत असलेला विषय, त्यातलं सत्य मुलांना कळलेलं असतं, तेव्हा हा अनुभव येतो. शिकवण्याची कला म्हणजे मुलांना सत्य स्वीकारण्यासाठी मदत करण्याची कला. आपले शब्द, शिकवताना होणारे आपले हावभाव ही यासाठीची अस्त्रं आहेत.

नैतिक मूल्य ही मुलांना शिकवायची गोष्ट नसून ती मुलांच्या मनात, मेंदूत रुजवायला हवीत. तयार मतं, तथ्य ही त्यांच्या हातात शिदोरी म्हणून द्यायची नसतात.

आजची मुलं वेगळी आहेत. आपण आचरणात आणत नसलेल्या गोष्टींवर ते विश्वास ठेवणार नाहीत, तिचा आदर करणार नाहीत; आणि आंदराशिवाय कोणतीच देवाण-घेवाण करता येणार नाही. ह्यामुळे आपले आजूबाजूचे विश्व, माणसे समजून घेण्याची कला, म्हणजे नैतिक मूल्य, हे मुलांना समजावले पाहिजे आणि हे समजून घेण्यासाठी शिक्षकांनी त्यांना मदत केली पाहिजे.

या पुस्तकात वय वर्षे १२ ते १५ गटातल्या मुलांच्या आयुष्यांतल्या काही घटना आहेत. घटना अगदी साध्या, सोप्या आहेत. आपण मुलांना त्या घटनांतून काही वेगळे सांगण्यापेक्षा, त्यांनाच त्यातून विचारप्रवृत्त करणार आहोत. विनयला 'वचन का पाळले पाहिजे?' हे सांगणार आहोत. मीराला दुःखी करणाऱ्या गोष्टी, तिला मोठ्या वाटत असल्या, तरी किती लहान आहेत, हे सांगणार आहोत. शेफाली आणि असलमला 'सहकार्य म्हणजे काय?' हे समजावून देणार आहोत. पुस्तकातल्या प्रत्येक पाठातून विद्यार्थ्यांची भिन्न मानसिकता, त्यांच्या मनातला गोंधळ, संघर्ष व्यक्त झाला आहे. हे सगळं समजून घेतल्यास, त्यांना चांगले काय हे आपोआप कळेल.

याशिवाय आपला देश, समाज, विश्व, पर्यावरण या संदर्भातल्या चर्चाही पुस्तकात आहेत. यातून मुलांमधल्या माणुसकीला साद घालत भवतालाविषयी एक वेगळी जाणीव त्यांच्या मनात निर्माण होईल.

हे पुस्तक शिकवायचा प्रयत्न करू नका. इतर पाठ्यपुस्तकांत ह्या पुस्तकाचा समावेश होता कामा नये. या पुस्तकातल्या परिच्छेदांतून मुलांशी चर्चा करा. पुस्तकातल्या उदाहरणाबरोबरच इतरही उदाहरणांचा समावेश करू शकाल. मुलांचे आयुष्य, मुलांच्या समस्या, यांविषयी बोलत असताना आपल्याला मुलांचा नव्याने परिचय होईल. हे पुस्तक केवळ संपवून शिकवायचे नाही, तर त्यातल्या प्रत्येक घटनेवर विचार व्हायला हवा.

सर्वांत महत्त्वाची बाब म्हणजे शिक्षक म्हणून आपला दृष्टिकोन केवळ देश, भाषा, प्रांता इतका मर्यादित न ठेवता तो वैश्विक, विशाल असायला हवा. मनुष्यस्वभावाची म्हणून असलेली नेहमीची सावधानता, जबाबदारी, काळजी आणि वैज्ञानिकदृष्टी आपण जोपासायला हवी; तरच मुलांना आपण जीवनविषयक स्वच्छ, विशाल दृष्टिकोन देऊ शकू.

शेवटी, स्वतःशी आणि विद्यार्थ्यांशी प्रामाणिक राहणे म्हणजेच मूल्यशिक्षण. म्हणून हे शिकवण्याचे काम करत असताना शिक्षकांनी नेहमी सावधानता, जबाबदारी, काळजी आणि वैज्ञानिकदृष्टी जोपासायला हवी.

- अहिल्या चारी

अनुक्रम

नवीनची नवी शाळा । ७
घरच्या वातावरणाचे परिणाम । १०
वचनपूर्ती! । १३
स्वभाव आणि नीटनेटकेपणा । १६
आत्मनिर्भर व्हायला तुम्हाला आवडेल का? । १९
निर्णय घेताना । २२
संभाषणाची कला । २५
वाटून घेण्यातील आनंद । २८
स्पर्धा । ३१
नातेसंबंध । ३४
फुरसत । ३८
व्यक्ती तेवढ्या प्रकृती । ४१
शाळेचा वार्षिकोत्सव । ४४
वाईट वाटूनच न घेणे शक्य आहे? । ४९
पदवी आणि नोकरी । ५२
अदितीला भेडसावणारे प्रश्न । ५५
पैसा मिळविण्यात गैर काय? । ५८
विज्ञान खरोखरच वरदान आहे का? । ६१
पालकांच्या चिंता । ६४
सौंदर्य । ६८
जेव्हा झाडांचे संमेलन होते! । ७१
सार्वजनिक मालमतेची काळजी कोणाला? । ७५
पर्यावरणाची काळजी । ७८
भीतीवर मात कशी करायची? । ८१
भावना म्हणजे काय? । ८४

नवीनची नवी शाळा

- प्रश्न विचारण्याची कला । ८७
आमचे नायक अर्थात 'हिरो' । ९१
पुस्तकांशी झुंज । ९३
मानवी चैतन्य । ९७
आपल्या गावांबद्दल जाणू या । १००
ताण । १०५
विभाजनाचे दुःख । १०८
संवाद । १११
धर्म म्हणजे काय? । ११५
प्रगती म्हणजे नेमके काय? । ११८
-

नवीनचा नव्या शाळेतला पहिला दिवस म्हणजे खरं तर या शाळेच्या प्रवेश-परीक्षेचा दिवस. ही नवी शाळा नावाजलेली होती. विद्यार्थिसंख्या आठशेहून अधिकच असेल. तरीदेखील नवीनला त्याची जुनी शाळाच जास्त आवडत होती. ती या शाळेपेक्षा लहान होती, तेवढी प्रसिद्धी नाही पण घरासारखी, सांधी! तिकडचे बरेचसे शिक्षक प्रेमळ होते आणि सर्वच मुले जवळपास नवीनचे मित्र! त्याच शाळेत शिकायला त्याला आवडले असते. पण आता तो आठवीत गेला होता आणि त्याने दहावीची परीक्षा एखाद्या नामांकित शाळेतून उत्तीर्ण व्हावी असे त्याच्या आईबाबांना वाटत होते. एखाद्या प्रख्यात शाळेतून बाहेर पडल्यावर त्याला कॉलेजही तेवढेच चांगले मिळेल अशी आईवडलांची धारणा होती. गेले कित्येक दिवस या चर्चा रात्रीच्या जेवणाच्या वेळी होत होत्या आणि अखेरीस जुन्या शाळेतून नाव काढून घ्यायचे ठरले. नवीनला आईवडलांचे म्हणणे समजत नव्हते. पण 'मोठ्यांच्या अनेक गोष्टी समजण्यापलीकडच्या असतात' म्हणून न कळणाऱ्या गोष्टींचा विचार करण्याचे त्याने सोडून दिले होते.

पांढरा कडक शर्ट, लाल टाय, काळे चमकदार बूट असा कडक गणवेश असलेल्या शाळेत नवीनने जावे असे आईबाबांना वाटत होते. सारे कसे दिसायला आकर्षक! एके दिवशी नवीनच्या वडलांनी त्या शाळेच्या कोणा एका महत्त्वपूर्ण व्यक्तीशी बोलायचे ठरवले, जेणेकरून नवीनला त्या शाळेत सहज प्रवेश मिळावा. नवीनला राग आला. त्याला हे अजिबात आवडले नाही. त्या शाळेची परीक्षा देऊन कोणी प्रवेश मिळवला नाही का? आणि नवीन तर शाळेत नेहमी प्रथम क्रमांक पटकवणारा हुशार मुलगा होता. तो प्रवेशपरीक्षेत निश्चितच चांगले यश मिळवेल अशी त्याला खात्री होती. पण त्याच्या पालकांना कसली चिंता होती हे काही त्याला कळेना.

प्रवेश परीक्षेच्या दिवशी पाहतो तो काय - शाळेत शेकडो मुले आणि त्याच्या चौपट पालक! हे पाहून नवीनला एकदम धक्का बसला आणि तो पटकन एका छोट्या खोलीतल्या कोपऱ्याशी गेला, जिथे आणखी वीसएक जण होते.

गणित त्याचा आवडता विषय असल्याने त्याने गणिताची परीक्षा प्रथम दिली आणि ती सोपी होती. एका क्षणी त्याच्या गणिताच्या आवडत्या शिक्षकांची आठवण येऊन तो अस्वस्थही झाला. पण डोळ्यांत आलेले पाणी बाजूला सारून त्याने पेपर छान सोडवला. त्यानंतरची परीक्षा होती हिंदीची, जी ठीक होती. त्याला व्याकरणातले काही प्रश्न विचारले गेले. एखादी कविता करता यावी इतकी परिचयाची ही भाषा; पण वैयाकरणिनी ह्या भाषेबद्दल काय सांगितले आहे हे त्याला सांगता आले नाही. ह्या मोठ्या लोकांना सरळ गोष्टींना नाही ते वळण घ्यायची सवयच असते, असे त्याच्या मनात आले. त्यानंतर परीक्षा झाली इंग्रजीची, ज्याबद्दल त्याच्या मनात भीती होती. कारण, शहरातल्या महत्त्वाच्या शाळेतल्या मुलांबरोबर स्पर्धा असल्याचे त्याला कळले होते. खरं तर, मोठ्या प्रयत्नांनी पाठ झालेली लॉगफेलोची कविता म्हणायला सांगितल्यावर ते अडखळले. इंग्रजीच्या शिक्षकांच्या चेहऱ्यावरील आविर्भावांनी त्याचा धीरच सुटला. त्यानंतर निबंधातही तो गोंधळलाच. 'अशी गेली माझी उन्हाळ्याची सुट्टी' हा निबंधाचा विषय! पण सुट्टीचा एकही दिवस ह्या परीक्षेच्या तयारीशिवाय घालवलेला त्याला आठवेना. आईबाबा, काका-काकू, सगळे नातेवाईक, सगळ्यांचे डोळे ह्या परीक्षेकडे आणि नवीनकडे लागलेले.

परीक्षेचा निकाल पाहायला नवीन शाळेत गेला नाही. त्याचे आईबाबाही गेले नाहीत. नवीनचा चुलतभाऊ शाळेत गेला आणि आनंदाने घरी आला. नवीनला शाळेत प्रवेश मिळाला होता पण त्याचे नाव यादीत सर्वात शेवटचे होते. "त्यांनी काम केले म्हणायचे! छान!", बाबा उद्गारले. नवीनला पुन्हा राग आला. त्याचा प्रवेश हा केवळ त्याच्या प्रयत्नांनी झालेला होता.

काहीशा नाराजीनेच नवीन तेव्हा झोपायला गेला. त्याला त्याची जुनी शाळाच अधिक प्रिय होती. ती एक जुनी इमारत होती. तिथे वर्गाची अवस्था दारुण होती. पिण्याच्या पाण्याची सोयही पुरेशी नव्हती. पण नवीनवर मुख्याध्यापकांचा जीव होता. गणिताचे शिक्षकही प्रेमळ होते. शाळेकडे हॉकी स्टेक्स नव्हत्या की मोठे मैदान! तरीसुद्धा सकाळ-संध्याकाळ मुले नवनवीन खेळ खेळत. ही नवीन शाळा वेगळी होती. शाळेची इमारत भव्य, स्वच्छ होती. शाळेतील मुले सुखवस्तू घरांतील होती. पण ह्या भव्य इमारतीमधील माणसे कशी असतील हा नवीनला प्रश्न होता. एक अवाढव्य पक्षी घाबरलेल्या मुलाला पकडून नेतो आहे आणि कुठल्याशा अपरिचित जागी टाकतो आहे असे स्वप्न नवीनने पाहिले. खरंच की! मनी वसे ते स्वप्नी दिसे! माणसांच्या उबदार, प्रेमळ स्वभावामुळे एखादी जागा घरासारखी वाटू लागते, नाही का? इमारती, त्यातील सामान निश्चितच महत्त्वाचे असते. त्यात भर म्हणून मोठे मैदान, सुंदर झाडे-फुले

हेच आपले स्वागत करतील शाळेत. पण त्याहूनही महत्त्वाच्या आहेत त्या आतील लोकांच्या भावना आणि त्या नवीनला आता लवकरच कळणार होत्या.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत..

- तुम्हाला नवीन ठिकाणी जाण्यास काही अडचणी जाणवतात का?
- चांगल्या शाळेची तुमची व्याख्या काय?
- तुमच्या आजूबाजूची मोठी माणसे काही गोष्टी बोलतात किंवा करतात; पण त्या तुम्हाला समजत नाहीत, अशा गोष्टी कोणत्या?

घरच्या वातावरणाचे परिणाम

काही मुले मुळातच मदत करणारी असतात. त्यांना 'मदत कर' असे सांगावे लागत नाही. तशीच आयेशा. तिला एखादे शिक्षक किंवा इतर कोणी, हातात वहा-पुस्तकांचा गड्डा घेऊन जाताना दिसले, की ती लागलीच त्यांच्या मदतीला धावते. वर्गात शिक्षक येण्यापूर्वी ती फळा, खडू, डस्टर सारे काही सज्ज ठेवते. माळी जर पाण्याच्या दोन बादल्या घेऊन जाताना दिसला, तर त्यांपैकी एक ती स्वतः घेते आणि झाडांना पाणी घालते. हे सर्व ती अगदी सहज करते. रस्त्यावरचा दाड उचलणे, कागदाचे बोळे उचलून कचरापेटीत टाकणे, पडणाऱ्या मुलाला हात देणे, शाळेच्या कार्यक्रमांच्या अखेरीस आवराआवर करणे, हस्तकलेचा तास झाल्यावर स्वच्छता करणे, तानपुरा जागेवर ठेवणे, खेळायला जाताना हॉकी स्टिक्स नेणे व खेळल्यावर त्या परत आणणे, सणाला मिठाई वाटणे, हे सारे ती अगदी मनापासून आणि हसतमुखाने करते. आपण काहीतरी वेगळे करत आहोत असे तिला कधीच जाणवत नाही. ह्या साऱ्या गोष्टी ती अगदी सहज करते. अशी मदत करण्यात तिला खरा आनंद मिळतो.

शाळेत जेव्हा समाजसेवा दलासाठी तिला विचारण्यात आले तेव्हा वय कमी असूनही तिने आपले नाव दिले व निवडण्यात यावे, अशी विनवणी तिने शिक्षकांना केली; जेणेकरून नववी आणि दहावीच्या स्वयंसेवक विद्यार्थिनींना तिला मदत करता येईल. शिक्षकांच्या तिच्यावरील प्रेमांमुळे त्यांनी मान्यता दिली. पहिले अभियान स्थानिक रुग्णालयातील शिशुकेंद्र होते. त्या ठिकाणी प्रथमच तिने वेदना असलेले अनेक रुग्ण पाहिले. पहिलाच अनुभव असल्याने तिला भरून आले. गुडघ्याला फ्रॅक्चर झाल्याने प्लास्टरमध्ये पाय असलेला छोटा मुलगा, कुबड्यांच्या साहाय्याने चालणारी मुलगी, पोलिओमुळे बाबागाडीत बसलेला लहान मुलगा, खांद्याला प्लास्टर घातलेला अजून एक लहान मुलगा आणि अशी सारी मुले. वयाच्या बाराव्या वर्षी हा खूप अवघड अनुभव होता. पहिल्या दिवशी ती फारच गप्प झाली, केवळ मोठ्या मुलींची मदत करणे एवढ्यावरच तिने समाधान मानले. सरलाने तिचा हात हातात घेऊन तिला धीर

दिला आणि पुढच्या काही भेटीतच ती केंद्रावर नियमितपणे जाऊ लागली. तेथील मुलांना गोष्टी वाचून दाखवणे, त्यांना विनोद सांगणे, त्यांना लागेल ती मदत करणे, अशी कामे ती करू लागली. ती नक्कीच चांगली परिचारिका किंवा डॉक्टर होईल असे सारेच म्हणू लागले, कारण ती खरोखरच प्रेमळ होती. या मुलांना मदत केल्याने आयेशाला आजूबाजूला, परिसरात असलेल्या अपंग व्यक्तींविषयी अधिकच जाण आली. कुबड्या घेतलेला भिकारी, गोड गळ्याची नेत्रहीन मुलगी, रस्त्याच्या कडेला बसून टोपल्या विणणारा पंगू माणूस. यांच्याविषयी ती आता अधिकच संवेदनशील झाली.

खरं तर तिच्यातील संवेदनशीलतेला घरच्या संस्कारातून खतपाणी मिळालेले होते. तिची आई प्राथमिक शाळेत शिक्षिका आणि वडील बँकेत होते. दोघेही कष्टाळू वडील आईला घरकामात कसे मदत करतात हे आयेशा पाहात-पाहातच वाढली होती. सामानाची खरेदी, स्वयंपाकात कापण्या-चिरण्याची मदत, भांडी घासणे अशी मदत ते करत असत. आयेशाला झोपवण्याचे काम तिच्या वयाच्या पाचव्या वर्षापासून त्यांनी स्वतःहून स्वीकारले होते. तिची आईही घरातील सर्व कामे सफाईने करी. शिवाय तिचे इंग्रजी विषयातील पदव्युत्तर शिक्षण असल्याने तिच्या वडलांना पत्र लिहिण्यात किंवा तत्सम कामात ती मदत करत असे. घरात आनंदी वातावरण राहण्यासाठी नवराबायको एकत्र येऊन काम करतात, परस्परांच्या मदतीबरोबरच विचारांची देवघेव करतात, हे पाहणे आनंददायी होते. अशा सुरक्षित आणि समाधानी वातावरणात वाढल्याने मदतीचा हात पुढे करायला आयेशा नकळत शिकली होती.

पण एके दिवशी तिच्या लक्षात आले, की सगळे वडील हे काही तिच्या वडलांसारखे घरकामात किंवा स्वयंपाकघरात मदत करणारे नसतात. ती तिच्या शेजारीच राहणाऱ्या मित्राच्या - शंकरच्या घरी गेली. तो तिच्याच वयाचा पण मुलांच्या शाळेत जाई. आयेशाच्या लक्षात आले, की त्याची आई दिवसातला बराचसा वेळ स्वयंपाकघरात - मुलगा आणि नवरा यांच्यासाठी पुऱ्या, बटाट्याची भाजी, गुलाबजाम वगैरे पक्वान्न करण्यासाठी देत असे. त्यांच्या वडलांचा स्वतःचा शहरातच व्यवसाय होता. कामानिमित्त बराचसा वेळ ते बाहेर असत. घरी परतल्यावर बायकोने आपली सेवा करावी अशी त्यांची इच्छा असे. तिच्याशी काहीशा रूक्षपणे आणि अंतर ठेवूनच ते बोलत. बायकांना बोलायला फार प्रोत्साहन देऊ नये असे त्यांचे मत होते. परिणामी, शंकरचे वडील घरातील मुख्य आणि घराचे मालक होते. शंकरच्या आईने हे सारे स्वीकारले होते. शंकरसमोर ती आयेशाला सांगे, की बायकांचा जन्म घर सांभाळण्यासाठी आणि घरातील पुरुषांकडे लक्ष देण्यासाठी झालेला आहे. शंकर कोणत्याही शंकेशिवाय या वातावरणात

वाढत होता. एके दिवशी आयेशाने त्याला त्याच्या आईला मदत का करत नाहीस, असा प्रश्न विचारला. त्यावर तो कुत्सितपणे हसला आणि म्हणाला, “ते मुलींचे काम आहे. मी स्वयंपाकघरात जात नाही. मी वैमानिक होणार आहे. गगनात भरारी घेणार आहे.”

आता आयेशा गोंधळात पडली. फक्त मुलांचा बाह्यजगातील मजा आणि धाडस अनुभवण्याचा हक्क आहे का? आणि मुलींनी केवळ घरी राहायचे आणि स्वयंपाक करायचा? तिने आईला शंकरचे आईवडील वेगळे असल्याबद्दल तसेच मुलींनी स्वतःला घरापुरते बांधून घेण्याबाबत विचारले. तेव्हा आई म्हणाली, “आता तर मुलींसाठी कितीतरी नव्या संधी आहेत,” “वास्तुविशारद, अभियंत्या, हवाईसुंदरी, परिचारिका, संशोधक, सहल-मार्गदर्शिका, संचालिका. याशिवाय स्त्रिया डॉक्टर, शिक्षिका होऊ शकतात. आंतरराष्ट्रीय क्रीडांमध्ये, गिर्यारोहणामध्ये त्या सहभागी होतात. शिवाय, आता कितीतरी पुरुष घरात मदत करतात, कारण कामासाठी नोकर मिळत नाहीत आणि जे मिळतात त्यांना जास्त पैसे द्यावे लागतात. काळ बदलत आहे. घर सांभाळणे ही केवळ स्त्रियांची जबाबदारी नाही. तरीही घराकडे कोणत्याही आईने दुर्लक्षही करू नये.” पुढे म्हणाली, “तुझे वडील स्वभावाने खूप छान आहेत आणि असे अनेक असतील.”

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुमची स्वतःची मतं काय आहेत?
- तुम्हाला असेच वाटते का की ज्याप्रमाणे शंकरच्या डोळ्यांसमोर घरातून जसे उदाहरण ठेवले गेले त्याप्रमाणे मुलींनी केवळ स्वयंपाकघरात काम करण्यात समाधान मानून घ्यावे आणि मुलांनी ह्यापासून स्वतःला मुक्त ठेवावे?
- आयेशा परोपकारी कशामुळे झाली असेल ह्याचाही विचार करा. तिच्या घरामुळे की हा गुण ती जन्मजात घेऊन आली?
- तुमच्या मूळ स्वभावाला घरातले वातावरण नेमके कशा प्रकारे पोषक ठरते?
- मते बनवताना शिक्षकांच्या विचारांची किती मदत होते?
- त्यांच्या भूमिकेचा किती प्रभाव असतो?
- शाळेबाहेरील कुठल्या मित्राचा तुमच्यावर प्रभाव आहे का?

वचनपूर्ती!

श्रुती आजारी असल्याने बी.ए.ची परीक्षा नंतर देणार होती. ती एक मेहनती विद्यार्थिनी होती. तिच्या अभ्यासाचे वेळापत्रक अचूक असे. त्या दिवशी ती तिच्या भावाची - विनयची - मनापासून वाट पाहत होती. तो शाळेतून येताना ईश्वरी प्रसाद यांचे भारताच्या इतिहासावरचे एक महत्त्वाचे पुस्तक तिच्यासाठी घेऊन येणार होता. दोघांचेही अभ्यासाचे विषय सारखे असल्यामुळे ते एकमेकांची पुस्तके अभ्यासासाठी घेत. शाळेतून खेळून आलेला घामट, मळकट विनयला घरात शिरल्याबरोबर तिने विचारले, ‘पुस्तक आणलेस?’ अचानक आलेल्या प्रश्नाने विनय गोंधळला. त्याला आठवले आणि लाजही वाटली. स्वतःशीच काहीसे पुटपुटून तो चटकन आत गेला. दिलेले वचन तो विसरला होता. बहिणीच्या आजारपणानंतर तिच्याबाबत अधिकच हळव्या झालेल्या विनयला फार वाईट वाटले. दिवसभर पुस्तकाची वाट पाहत असल्याने श्रुती आता चांगलीच वैतागली होती. मागील खेपेसही असेच झाले होते. तिचे महत्त्वाचे औषध विनयने आणून दिले नव्हते. भावाबहिणींमध्ये झालेली रुसवा फुगवी आता घराला त्रास देऊ लागली आणि अखेरीस आईने हस्तक्षेप केला. पंधरा वर्षांचा विनय! हा असा कसा निष्काळजी आणि आत्मकेंद्रित!

तुमचे मित्र किंवा जरा आजूबाजूला लक्ष द्या. कितीतरी लोक तुम्हाला असे भेटतील जे लहान-मोठे वचन तर देतात पण ते पाळत मात्र नाहीत. त्यामुळे पुढे अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. उदाहरणच पाहायचे तर लक्ष्मीचे पाहू या.

भावासाठी शाळेचे प्रवेशपत्र आणण्याचे तिने आईला कबूल केले होते. पण कोणत्या ना कोणत्या कारणाने आठवडा गेला तरी तिने काही ते प्रवेशपत्र आणले नाही. साहजिकच, तिची आई खूपच चिडली. गरज नसताना लक्ष्मी आईला वेगवेगळी कारणं सांगून पटवू पाहत होती. पण तिच्या या वागण्याचा आईला भलताच त्रास झाला होता. कारण प्रवेशपत्र भरण्याची अंतिम तारीख निघून गेली

होती. आता प्रवेशासाठी पुढचे सहा महिने थांबावे लागणार होते आणि प्रवेश मिळणार होता तोही दुसऱ्या शाळेत!

अनेकदा असे होते, की संपूर्ण वर्ग त्यांच्या शिक्षकांना एखादी गोष्ट कबूल करतो, पण त्याप्रमाणे काहीच घडत नाही. सुसान फर्नांडिस एक हाडाच्या शिक्षिका होत्या. त्यांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांकडून उत्तम वर्तणूक अपेक्षित होती. सातवीच्या वर्गाच्या त्या शिक्षिका होत्या. एके दिवशी शेवटच्या तासिकेला त्यांना शिक्षकांच्या सभेला जायचे होते. दुसऱ्या दिवशीच्या विज्ञान परिषदेच्या तयारीसाठी वर्गातील तीस मुलांचे त्यांनी गट तयार केले. वह्या-पुस्तकांची योग्य रचना करणे, फळ्यावर योग्य ते संदर्भ लिहिणे, बाकांची रचना नीट करणे, अशी कामे गटागटांत विभागून त्यांनी व्यवस्थित समजावून सांगितली. खड्या आवाजातील होकाराने मुलांनी संमती दाखवली. आता त्यांना कसलीच काळजी करण्याची आवश्यकता नव्हती. तासिका संपल्याची घंटा झाली आणि मुलांनी खरोखरच कामाला सुरुवात केली. पण थोड्याच वेळात काही गट काम करत राहिले आणि इतर काहींनी उगीच एकमेकांना चिडवायला सुरुवात केली. जन्मतःच नेतृत्वगुण असलेल्या अजितने त्या त्रास देणाऱ्या मुलांना बाहेर काढले. सान्या वर्गाला अजितचा अभिमान होता. बऱ्याचशा विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या शिक्षिकेला शब्द देताना कसलाही विचार केला नव्हता. सारे अगदी सहज घेतले होते.

जर तुम्ही स्वतःकडे किंवा आजूबाजूला पाहिले तर आपणही असे अनेकदा करतो हे लक्षात येईल.

बरीचशी मोठी माणसेदेखील त्यांच्या वचनांबाबत बेफिकीर असतात. 'नळ दुरुस्त करायला सकाळी येतो' असे सांगून नळ दुरुस्त करणारा आपल्याला दिवसभर वाट पाहायला लावतो. बाजारात एके ठिकाणी ठराविक वेळेला मित्राला भेटायचे विसरून जातो किंवा मदतीचा शब्द दिलेली बाई पूर्णपणे मदतीला येण्याचे विसरते. वचन विसरण्याचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे काही नेते, जे निवडणुकीपूर्वी चांगले रस्ते, पिण्याचे पाणी, शाळा यांसारखी अनेक आश्वासने देतात नंतर यापैकी कोणतेच काम ते करत नाहीत.

याउलट, जी नेहमीच वचने पाळते त्या आईकडे पाहा. तुमच्यासाठी हलवा करणे, तुम्हाला नवा शर्ट किंवा फ्रॉक आणणे किंवा तुमच्या गृहपाठात मदत करणे तिच्यासाठी सोपे असते. जर तिला जमले नाही तर ती माफ करा म्हणेल, पण कारणे देणार नाही. असे का? आई तिच्या वचनाकडे नेहमीच एवढे लक्ष का देते? प्रत्येक आईमध्ये असे विशेष काय आहे? त्यांना वाटणारी तुमच्याबद्दलची काळजी, की त्यामुळे म्हटल्याप्रमाणे सहज सारे काही करून दाखवतात. याचा अर्थ असा, की जे वचन पाळत नाहीत त्यांना खरोखरच मनापासून फिकीर नसते,

की आपण जो शब्द देतो तो अखेरीस अडचणीतच आणणारा असतो? आणि आपण जे वचन देतो ते मनापासून दिले नसल्याने आपल्याला ते वचन पाळण्याची सक्तीही नाही असे आपण समजतो. आपण दिलेला शब्द पाळत नाही याची अनेक कारणे असतील. ती काय असतील, ते शोधून काढू या.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- जेव्हा तुम्ही मोकळे असाल तेव्हा अशी आश्वासने, जी तुम्ही पूर्ण केली आहेत किंवा पूर्ण केली नाहीत, ती लिहू शकाल का? त्याचप्रमाणे इतरांनी तुम्हाला दिलेली आणि न पाळलेली आश्वासने देखील लिहा.
- आता कारणे पाहा आणि मित्रांसोबत वचने पूर्णत्वास नेणारे मन आणि न नेणारे मन अशा दोन्हीची चर्चा करा.
- तुम्ही तुमचा अनुभव आणि तुमच्या भावना सांगण्याचा प्रयत्न करा.

स्वभाव आणि नीटनेटकेपणा

अनिता स्वभावाने अगदी नीटनेटकी होती. तिचा पेहराव, सवयी, सारेच व्यवस्थित. तिचे केस नीट विंचरलेले असून दोन वेण्या घातलेल्या असत. ह्या वेण्यांना ड्रेसच्या रंगाच्या रिबिनी बांधलेल्या असत. ती नेहमीच साधे पण स्वच्छ आणि इस्त्री केलेले कपडे वापरी. पायांतल्या चपलाही स्वच्छ, बूट असल्यास नेहमी पॉलिश केलेले. ती फक्त बारा वर्षांची होती, तरी एवढी सतर्क याचे लोकांना आश्चर्य वाटे. तिचे शाळेचे दप्तर पाहणे म्हणजे एक आनंद होता. तिची पुस्तके क्रमवार लावलेली, वहाचा गड्डा नीट रचलेला आणि सर्वांना खाकी रंगाची कव्हर्स (आवरणे). तिचे हस्ताक्षरही उत्तम, समास आखलेले, डाव्या कोपऱ्यात वरच्या बाजूस तारीख लिहिलेली आणि प्रत्येक प्रश्नानंतर शिक्षकांनी सांगितल्याप्रमाणे रेषा आखलेल्या. घरीही साऱ्या वस्तू जागच्या जागी. तिच्या आईला तिचा अभिमान वाटे.

अनिताचा बिजॉय नावाचा चांगला वर्गमित्र होता. तो खूप हुशार होता. दोघे वाचलेली पुस्तके, गोष्टी, घडलेल्या घटना यांवर एकत्र चर्चा करीत. पण तो अनितापेक्षा स्वभावाने वेगळा होता. त्याचा अव्यवस्थितपणा, हलगर्जीपणा अनिताला कायम अस्वस्थ करी. शर्टाची बटणे नेहमी उलटसुलट लावलेली, पॅटला इस्त्री नाही, त्याचे बूटही स्वच्छ नसत. त्याचे केस विस्कटलेले, नेहमीच कपाळावर आलेले असत. त्याचे शिक्षक त्याच्याशी जेव्हा प्रेमाने वागत होते. पण तो छान राहू शकत होता, वस्तू जागच्या जागी ठेवू शकत होता. खरोखरच हे शक्य होते, त्याचे शिक्षक त्याच्याशी कडक वागत तो त्याचे वागणे बदले आणि काही दिवसांत गाडी पुन्हा त्याच त्या रुळावर आणि पुन्हा अव्यवस्थितपणा. 'आपल्या भोवतालचे जेव्हा व्यवस्थित आणि नीटनेटके असते तेव्हा तुम्ही आनंदी असता' हा विचार अनिताला त्याला सांगणे कठीण जात होते.

शेवटी, त्याच्या शिक्षकांनी नीटनेटकेपणाची त्याला जाणीव व्हावी यासाठी वेगळी युक्ती काढली. वर्ग सुव्यवस्थित असण्याची जबाबदारी त्याच्यावर सोपवण्यात आली. अशी जबाबदारी पेलण्यासाठी तो समर्थ नसल्याचे त्याने

स्वतःहूनच सांगितले आणि नकार दिला. पण शिक्षिका त्यांच्या मतावर ठाम होत्या. अखेरीस अनिताच्या पाठिंब्यामुळे तो तयार झाला. आता त्याला वर्गातल्या प्रत्येक गोष्टीकडे बारीक लक्ष ठेवावे लागणार होते. त्याला दहा मिनिटे अगोदर येऊन बाकांची रचना योग्य आहे की नाही ते पाहावे लागणार होते. तसे नसल्यास त्यांची योग्य रचना करावी लागणार होती. खिडक्या पूर्ण उघडलेल्या आणि त्यांना कडी लावली आहे का, भिंतीवरील चित्रे तसेच वेळापत्रक सरळ आहे का, याकडे लक्ष द्यावे लागणार होते. तसेच वर्गात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा गणवेश आणि बूट तपासावे लागणार होते. अर्थात त्याच्यापेक्षा कमकुवत असणाऱ्या मुलांवर तो वचक ठेवी पण त्याला चिडवणाऱ्या, त्याच्यापेक्षा दांडगट मुलांना त्याने हाताच्या अंतरावर ठेवले होते. पूर्ण दिवस ते त्याला मदत करीत. संपूर्ण वर्ग आता नीटनेटका दिसू लागला. महत्त्वाचे हे होते, की त्याला बुटाच्या लेस नीट बांधून, केस नीट विंचरून वर्गासमोर स्वतःचे उदाहरण ठेवायचे होते. बदललेल्या बिजॉयकडे पाहताना अनिताला आनंद होत होता. ती मनातल्या मनात हसतही होती.

तुमच्या लक्षात आले आहे का, की जेव्हा तुम्ही एखाद्या गोष्टीची जबाबदारी घेता तेव्हा तुमच्यातला निरीक्षक अधिक जागृत होतो. मनात स्पष्टता येते. तुमच्या मनातले गोंधळ नाहीसे होतात. मनाला शिस्त लागते. ही शिस्त आतून बाहेर येणारी असते. वरकरणी नसते त्यामुळे ती कायम राहते. मनाची शिस्त ही काही निरीक्षणाच्या स्वभावासारखी नाही. सवयी ह्या यांत्रिक असतात, सरावाने येतात. पण नीटनेटकेपणासारखी सुंदर गोष्ट ही आतून यावी लागते.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुमचा स्वभाव कसा आहे ?
- तुमचा पेहराव, पुस्तके, वहा आणि इतर वस्तू यांची तुम्ही नियमित काळजी घेता का, की तुम्हाला वरचेवर आठवण करून द्यावी लागते ?
- दैनंदिन जीवनात तुम्ही किती नीटनेटके आहात ?
- खाली दिलेल्या यादीत तुम्ही कुठे बसता, हे तर बघा !
फक्त मजा म्हणून खाली दिलेली यादी पाहा.
- योग्य पेहराव, विंचरलेले केस आणि नेटके दिसणे.
- चप्पलांना किंवा बुटांना नियमित पॉलिश करणे, बुटांच्या लेस नीट बांधणे.
- रोज सकाळी गाद्या नीट आवरून ठेवणे.

- जेवणापूर्वी नियमितपणे हात धुणे.
- खूप भराभर जेवणे.
- खूप मोठ्या आवाजात बोलणे.
- इतर लोक बोलत असताना त्यांच्या मध्येच बोलणे.
- नेहमी वक्तशीर असणे.
- नियमितपणे आसने किंवा व्यायाम करणे.
- घाईत असताना रांगेचा नियम मोडणे.
- चालताना सहज म्हणून झाडांची पाने तोडणे.
- कागद वगैरे टाकण्यासाठी कचरापेटीचा वापर करणे.
- सिग्नल पाहूनच रस्ता ओलांडणे.
- एखाद्या कार्यक्रमानंतर किंवा मेळाव्यानंतरची आवराआवर करणे. (उदा. सहल)
- योग्य तेव्हा धन्यवाद देणे.
- टेबलावर किंवा खुर्चीवर धूळ दिसल्यावर ती लगेच पुसून टेबल/खुर्ची स्वच्छ करणे.
- सार्वजनिक मालमत्तेचा योग्य वापर करणे.
- नोकराशी आपुलकीने बोलणे.

आपल्या वर्तनाच्या अशा इतर सवयी अजूनही तुम्ही नोंदवू शकता आणि रोजच्या रोज त्यांचे निरीक्षण करू शकता.

आत्मनिर्भर व्हायला तुम्हाला आवडेल का?

जपानमधील खूप हुशार शिक्षक गेल्या आठवड्यात त्या शाळेला भेट देण्यासाठी आले होते. शाळा छोट्या तालुक्यातील असल्याने दुसऱ्या देशांतील लोक तेथे कुणी पाहण्यात येत नव्हते. त्या पाहुण्यांचा पाहुणचार सुंदर झाला. शाळेचे निरीक्षण, तेथील तासिका आणि उपक्रम, तसेच तेथील शिक्षक व विद्यार्थ्यांशी गप्पा, चर्चा यांसाठी त्या शाळेत ह्या शिक्षकांचे पाच दिवस वास्तव्य होते; आणि ही शाळा इतर शाळांपेक्षा निश्चितच वेगळी आहे हे त्यांच्या लक्षात आले. चारशे मुलांची ही छोटीशी शाळा तालुक्यातील सर्वोत्तम शाळा होती. येथील सर्व मुले सुसंस्कृत घरांतील होती.

ह्या शाळेच्या बाबतीतील विशेष लक्षणीय गोष्ट त्या दोन शिक्षकांना जाणवली. ती म्हणजे रोज सकाळी एक तास प्रत्येक वर्गातील बारा मुलांचा एक गट शाळेची आणि भोवतालची स्वच्छता करत असे. सर्व गोष्टींची निगराणी करत असे. बागेतले तण साफ करणे, झाडांना पाणी घालणे, कॅन्टीनमध्ये मदत करणे, तासाच्या घंटा देणे, आलेल्या पाहुण्यांना शाळेचा परिचय करून देणे, आजारी विद्यार्थ्यांची विचारपूस करणे, विद्युत उपकरणांची आणि गळणाऱ्या नळांची दुरुस्ती करायला शिकणे व करणे. खरं तर, हे प्रश्न सर्वत्र प्रत्येक शाळेत असतातच. पण या शाळेत प्रत्येक विद्यार्थ्याला प्रत्येक काम करायची संधी मिळे आणि प्रत्येक जण शांतपणे, आनंदाने आणि कुशलतेने ते पार पाडी. त्यांना रोज वेगवेगळे शिक्षक मार्गदर्शन करीत.

आलेले पाहुणे ह्या 'न्यू इंडिया'वर एवढे खूश झाले, की त्यांनी मुलांबरोबर एक चर्चा करण्याचे ठरवले. आठवीपुढील जवळपास शंभरहून अधिक विद्यार्थी उपस्थित होते. पाहुण्यांनी शाळेतल्या त्यांच्या ह्या उपक्रमाबद्दल त्यांचे विशेष कौतुक आणि अभिनंदन केले. पण त्याचबरोबरीने ही कामे करण्यामागचे प्रयोजनही विचारले. इतिहास, भूगोल, पदार्थविज्ञान आणि गणित हे विषय शिकण्यापेक्षा ह्या अन्य विषयांना महत्त्व का आहे हेदेखील जाणून घेतले. त्यांच्या प्रश्नांना विद्यार्थ्यांकडून मिळालेली उत्तरे आश्चर्यचकित करणारी तर होतीच; पण त्याहूनही

विद्यार्थ्यांची स्वतंत्र आणि अभिनव विचार करण्याची क्षमता दर्शवणारीही होती. ती उत्तरे अशी होती,

- हेसुद्धा एक प्रकारचे शिक्षणच आहे; कारण यातून आम्ही अनेक नवीन गोष्टी शिकतो.
- पुस्तकातील शिक्षणापेक्षा हे अधिक व्यावहारिक ज्ञान देणारे आहे.
- खूपच मनोरंजक. स्वतःच्या हाताने काम करताना आनंद मिळतो.
- केवळ पुस्तकांत अडकण्यापेक्षा अधिक चित्तरंजक.
- हल्ली काम करायला नोकर मिळत नाहीत, त्यामुळे स्वतःच्या हाताने प्रत्येक गोष्ट करणे अधिक चांगले.
- मी घरीसुद्धा बिघडलेल्या वस्तू दुरुस्त करतो.
- एकत्र काम करायला आम्ही शिकतो.

पाहुण्यांनी शाळेचा निरोप घेतल्यावर मुख्याध्यापकांनी चर्चा सुरू ठेवली आणि हाच उपक्रम अजून कसा सुधारता येईल याबाबत मुलांची मते घेतली. मुले उत्साहाने सहभागी झाली. त्यातून निष्पन्न झाले ते असे :-

- आपल्याला अजून मोठी आणि निरनिराळी कामे करता येतील. उदाहरणार्थ,
- शाळेच्या बाहेर पडून आम्ही शहरामध्येदेखील अशी मदत करू शकतो.
 - आपल्याला साबण, पंचे आणि स्वच्छतेच्या साधनांची आवश्यकता असते.
 - इंजिन, मोटारी यांसारखी यंत्रे कशी काम करतात ते आम्हाला शिकून घ्यायला आवडेल.
 - आम्हाला शेतीची कामे, तांदळाची कापणी, गाईचे दूध काढणे अशी कामे करायला आवडतील.

तुमच्या लक्षात आले असेल, ह्या शाळेतील मुलांना आत्मनिर्भर व्हायला, कोणावर अवलंबून न राहता स्वतःच्या हातांनी काम करायला आवडते. तुमच्या किंवा शेजारच्या घरात घरकामासाठी असलेले नोकर कोणती कामे करतात? मोठी कुटुंबे आणि गरीब अशा बायका आणि पुरुष आपल्या घरात नोकर म्हणून काम करतात. फरशा साफ करणे, कपडे धुणे आणि वाळवणे, भांडी घासणे, केर काढणे; यांशिवाय घरातील लहानमोठी रोजची कामे. थोडक्यात, घराच्या निगराणीची कामे ही माणसे करतात. आपले स्वतःचे काम इतरांनी करावे असे काही लोकांना का वाटत असावे? याचे कारण त्यांच्या मते टेबलाशी बसून, स्वच्छ कपडे घालून, डोक्याचे-मेंदूचे काम करणे हे स्वतःच्या हातांनी काम करताना घामात निथळण्यापेक्षा उच्च दर्जाचे वाटते. ते आळशी असल्याने त्यांना

असे वाटते का? आणि त्या नोकरांचे काय? ह्या घरकामाव्यतिरिक्त ते इतर कोणती कामे करू शकतात? आपले सरकार अशा लोकांसाठी काय करू शकते?

ह्या गोष्टींचा विचार करा.

अजूनही एक वर्ग असा आहे जो जातीने खालच्या वर्गातला मानतात, पण आपल्यासारख्या माणसांचाच आहे. त्या लोकांना आपण जमादार किंवा झाडूवाले असेही म्हणतो, जे रस्त्यावरचा केर काढतात किंवा घरांतील किंवा सार्वजनिक शौचालये साफ करतात. ह्या गोष्टीला शिक्षित लोकांची मान्यता असते हे भयानक नाही का? त्या माणसांच्या घरांत जन्माला आलेल्या मुलांना जर शाळेत जायची संधी मिळाली नाही तर तेही पुढे हेच काम करतात. त्यांनी असे का करावे? अर्थात, आपल्या देशातील वातावरण बदलते आहे. बऱ्याच लोकांना ह्या पद्धती चुकीच्या वाटू लागल्या आहेत. समाजातील खालच्या वर्गातील मुलांसाठीही अनेक संधी आहेत; तरीही याबाबतीत अजून बरेच काम होणे आवश्यक आहे.

महात्मा गांधींनी ह्या गरीब लोकांसाठी मोठ्या ध्यासाने काम केले, हे तुम्ही जाणता का? काही वेळा ते स्वतः जमादारांच्या वस्तीत जाऊन राहात. त्यांनी स्वतःचे संडास स्वतः साफ केले आणि वर्धा आणि साबरमतीच्या आश्रमांतील लोकांनाही करायला लावले. 'चांगल्या भावनेने केल्यास सर्व कामे पवित्र आहेत' हे त्यांनी आपल्याला शिकवले. मानवजातीची जातीनुसार वर्गवारी होऊ नये, असेही त्यांनी शिकवले. जन्माने माणूस लहान किंवा मोठा होत नाही.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- आता तुम्हीही तुमच्या घरातील, शाळेतील तुमची कामे स्वतःच्या हाताने करायला शिकाल ना?
- केर काढणे, बागकाम, साफसफाई, पयुज-नळ दुरुस्त करणे, कपडे किंवा भांडी घासणे, जेवण करणे अशी लहान-मोठी कामे करायला शिकाल ना?
- स्वतःच्या हाताने काम करण्यात खरे सौंदर्य, समाधान आहे!
- शाळेचा हा उपक्रम तुमच्या मनाला भावला का?

निर्णय घेताना

सोनाली शाळेत बसने येत-जात असे. सहावीत असूनसुद्धा सोनाली विचारी मुलगी होती. बसमध्ये बरीचशी मुले गडबड गोंधळ करीत आणि कधीकधी तर शिक्षकांचा आवाज चढेपर्यंत हा गोंधळ वाढत जाई. शिक्षकांचा आवाज आल्यावर अचानक शांतता पसरे, पण तीही काही क्षण. पुन्हा आवाज सुरू होई. पण सोनाली काही इतर मुलांसारखी नव्हती. तिला खिडकीतून बाहेरच्या नयनरम्य गोष्टी न्याहाळायला आवडत.

त्या दिवशी तिचे लक्ष रस्त्याच्या दुतर्फा असणाऱ्या होर्डिंग्जनी - मोठमोठ्या फलकांनी वेधून घेतले. एक सर्वोत्कृष्ट बटरबद्दल सांगत होता, तर दुसरा टायरबाबत, तिसऱ्या फलकावर घड्याळे, तर चौथ्यावर कुठलेसे नवीन हॉटेल, नवी बँक अशी विविध माहिती. सर्वांवर आकर्षक, मोठी चित्रे आणि प्रत्येक बोर्ड सांगत होता, की त्यातील गोष्ट सर्वोत्तम आहे. म्हणून सोनालीने त्या दिवशी शिक्षकांना विचारले, की शहरात एवढे मोठे फलक का असतात आणि ते कोण एवढ्या उंचीवर चढवतात?

‘त्याला होर्डिंग्ज असे म्हणतात आणि प्रत्येक कंपनीने आपल्या उत्पादनांकडे किंवा हॉटेल आणि बँकांनी आपण पुरवत असलेल्या विशेष सोयींकडे ग्राहकांचे लक्ष जावे यासाठी केलेली जाहिरात असते ती,’ शिक्षकांनी खुलासा केला.

‘जेवढा मोठा फलक आणि जाहिरात जेवढी आकर्षक तेवढी विक्री अधिक,’ त्यांनी सांगितले.

आपण घरात वापरतो ते टूथब्रश, पेस्ट, क्रीम, पावडर, जाम, चादरी, टॉवेल, रेडिओ, टी.व्ही. यांची कधीतरी जाहिरात झालेली असते हे पाहून सोनाली आश्चर्यचकित झाली. कंपन्यांच्या उत्पादनांची अधिकाधिक विक्री व्हावी, त्यांना जास्तीत जास्त फायदा व्हावा यासाठी जाहिरातींवर भरपूर खर्च केला जातो. व्यापार हे अनोखे क्षेत्र आहे! उत्पादन ते निर्मिती येथपर्यंत ते मर्यादित नाही; तर ती उत्पादने विकत घेण्यासाठी लोकांची मानसिकता तयार करणे हे महत्त्वाचे असते आणि जेवढ्या चातुर्याने या वस्तू वा सेवा घेण्यासाठी लोकांची

मने वळवाल तेवढेच तुम्ही व्यावसायिक म्हणून यशस्वी व्हाल.

रस्त्यांवरील होर्डिंग्जव्यतिरिक्त रेडिओ, टी.व्ही.वरील जाहिराती हा लोकांना काय खरेदी करा, हे सांगण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. तिलाही आठवले, की चित्रपट सुरू होण्याअगोदर किंवा मध्यंतरामध्ये एकामागून एक जाहिराती दाखवतात ते.

त्यानंतर तिला वेगळाच प्रश्न भेडसावू लागला. जर एकाच उत्पादनाच्या दोन वेगवेगळ्या जाहिराती तितक्याच प्रभावी असतील तर काय खरेदी करायचे हे कसे ठरवावे? उदाहरणार्थ, कपड्यांचे किंवा पेनांचे दोन प्रकार... तेव्हा, तुम्ही प्रभावी जाहिरातींवर विश्वास ठेवणार का? दुकानात तुम्ही तेव्हा योग्य निर्णय कसा घेणार? हे तिला काही कळलेना.

तिच्या शिक्षकांनी संयमाने आणि अगदी शांतपणे तिला दोन पर्याय सुचवले. एक म्हणजे इतर लोक काय करतात याचे तुम्ही निरीक्षण करता आणि आपण चुकू नये म्हणून जे लोकप्रिय आहे त्याची निवड करता. ‘पण हे योग्य आहे का?’ त्यांनी विचारले. त्यावर, ‘स्वतः विचार न करता लोकांच्या मतांवर विश्वास ठेवून आपण एक आंधळा तर्क काढायचा, हे काही योग्य नाही,’ असे तिने सांगितले, ‘मला हे योग्य वाटत नाही.’

तर मग दुसरा मार्ग म्हणजे ‘उपलब्ध सर्व माहितीनुसार, जाहिराती पाहून, उत्पादनाची पूर्ण माहिती घेऊन ते आपल्याला योग्य आहे की नाही त्यानुसार ठरवावे.’ ‘हा जास्त योग्य मार्ग आहे. यामध्ये हुषारी आहे,’ सोनाली उद्गारली.

‘प्रत्येक वेळी आपल्यावर इतरांचा प्रभाव असतो आणि तेव्हा प्रभावाखाली केलेले आपले तर्क घातक असू शकतात. उदाहरणार्थ, डोकेदुखी किंवा सर्दीवर एखाद्या औषधाची जाहिरात करतात. पण कदाचित ते औषध तुमच्या शरीराला अपायकारक असू शकते आणि तुम्हाला तुमच्या प्रकृतीनुसार औषध ठरवावे लागते. हळूहळू तुम्ही हुषारीने निवड कराल,’ शिक्षक म्हणाले.

सोनालीने एका जाहिरातीचा संदर्भ किती वेगवेगळ्या गोष्टींत लावला, हे लक्षात घ्या. उदाहरणार्थ, आपले कपडे किंवा केशरचना वगैरे. तुम्हाला आवडणाऱ्या नट किंवा नटीचा प्रभाव किती असतो ते पहा ना! त्यांची वेषभूषा, कपाळावर आलेले केस किंवा केशभूषा, पायात घातलेल्या चपला, वगैरे. या सर्व गोष्टी नायक-नायिकांनी जाहिरातीत वापरलेल्या असतात किंवा चित्रपटात. दर चित्रपटानुसार त्यांची शैली बदलते आणि त्याप्रमाणे तुमचीही. जेव्हा तुमच्यावर अन्य कोणाचा प्रभाव असतो, पण तुम्हाला हा प्रभाव टाकून तुमची स्वतःची शैली किंवा धाटणी वापरायची असते, तेव्हा ‘वर्गातले इतर मित्रमैत्रिणी काय म्हणतील?’ हा विचार मनात येतो आणि तुम्हाला जगावेगळे आणि विचित्र

असल्यासारखे वाटू लागते. तुमच्यावर तुमच्या मित्रमैत्रिणींचा एवढा प्रभाव असतो, की 'कोणी आपल्याला हसणार तर नाही ना? आपली खिल्ली तर उडवणार नाही ना?' या विचारांनी त्यांच्याहून वेगळे काही करण्याचे तुम्ही टाळता. पण तुम्ही मनाने खंबीर असाल आणि खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र व्हायची तुमची इच्छा असेल, तर इतरांबद्दलची भीती लवकरच नाहीशी होते आणि तुम्ही नक्कीच आनंदी होता.

लहान किंवा मोठे निर्णय घेणे हे आता शिकले पाहिजे, नाही का? 'मी खेळ चालू ठेवावा की गृहपाठास बसावे?' एवढा साधा, रोजच्या आयुष्यातील निर्णय किंवा त्यापेक्षा थोडा मोठा म्हणजे 'दहावीनंतर कला की विज्ञान शाखा?' असा कोणताही निर्णय असो, जेव्हा तुम्ही स्वतःसाठी निर्णय घ्यायला शिकाल तेव्हा मोठे झाल्यावर ही गोष्ट निश्चितच उपयोगी पडेल.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- जेव्हा तुम्हाला महत्त्वाचे निर्णय घ्यावे लागतील : कोणते क्षेत्र निवडावे? कोणाशी लग्न करायचे? देशासाठी कोणते कार्य करायचे? असे अनेक. तेव्हा लहानपणापासूनच स्वतः विचार करायला शिकणे चांगले असते; नाहीतर तुमच्या वाट्याला अविवेकी आणि इतरांचा प्रभाव असलेल्या आयुष्याला सामोरे जाणे येईल, जे नक्कीच योग्य नाही.
- तुम्हाला काय वाटते? तुमच्या डोक्याला चालना द्या आणि ह्या सान्या प्रश्नांची उत्तरे शोधा.

संभाषणाची कला

एखादी गोष्ट योग्य रीतीने समजून घेण्यासाठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे संभाषणाची कला. माझी मैत्रीण कल्याणी - तिला फुले, पक्षी, शहरे, गावे, प्रदूषण आणि पर्यावरण, योग आणि वनौषधी, साहित्य आणि धर्म, रंगमंच आणि संगीत अशा नानाविध गोष्टींमध्ये पुष्कळ रस आणि तेवढीच माहितीदेखील आहे. तिला भरभरून जगायला आवडते. ती उद्योगी आणि अभिज्ञ आहे. अनेक वर्षांपासूनची तिची निरीक्षणे आणि अनुभव यांवर ती लोकांशी उत्साहाने गप्पा मारते. तिच्याशी संवाद साधणे म्हणजे एक प्रकारचे शिक्षण घेणेच!

माझा डॅनिअल नावाचा एक मित्रही आहे. त्याला विज्ञान किंवा इतिहासाविषयी विशेष माहिती नाही. पण तो दऱ्याखोऱ्यांतून भरपूर फिरलेला आहे. त्याच्या धाडसाच्या कथा ऐकण्यासारखा दुसरा आनंद नाही. त्याचे आवेशपूर्ण बोलणे आवेशपूर्ण असते आणि तो एकटाच बोलत नाही, तर इतरांनाही छोटेमोठे प्रश्न विचारून संभाषणात सहभागी करून घेतो. त्यामुळे त्याच्या गप्पा ऐकताना तुम्ही कधीच थकत नाही.

बेगम खतूनची एक निराळीच तऱ्हा. लाजाळू आणि संकोची. ती अतिशय शांत, सौम्य बोलते पण ते तितकेच सरळ, साधे आणि नेमके असल्याकारणाने खोलवर परिणाम करून जाते. 'तुम्हाला कसे वाटले? सर्वाधिक काय आवडले?' असे ती तुम्हाला नक्कीच विचारेल आणि तिला आनंद देणाऱ्या अनेक गोष्टींबद्दल ती निश्चितच बोलेल. खरंच आहे, आपले विचार इतरांवर ठसवत बोलणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा लोकांबरोबर सौम्य बोलणे हे नेहमीच सोपे आणि आनंद देणारे असते; नाही का?

मोहन काका आणि त्यांचे मित्र हा अजून एक प्रकार. ते नेहमीच चालू घडामोडी, वर्तमानपत्रे, बातम्या याबद्दल किंवा कशाच्या तरी विरोधात आवेगाने, जोरजोरात बोलत असतात. सरकार, कारखाने, व्यापार, गिरणीव्यवसाय, हस्तव्यवसाय, अमेरिका, रशिया अशा प्रत्येक गोष्टीवर त्यांची अशी विशिष्ट मते आहेत. त्यांचे बोलणे अखंड चालू असते. आजूबाजूच्या कोणाचाच विचार न

करता, इतरांचे बोलणे न ऐकताच त्यांचे बोलणे चालू असते. काही वेळेला सुरुवात चांगली होते, पण थोड्याच वेळात वादविवाद चालू होतात. प्रत्येक जण स्वतःच्या मतावर ठाम राहतो आणि आपली बाजू अधिक हट्टाने मांडू लागतो. त्यामुळे ऐकायला येतो, तो रेडिओ स्टेशन सेट होण्यापूर्वी असतो तसा अनेक गोंधळलेल्या आवाजांचा एकत्र असा एक आवाज! या मोठ्या आवाजातल्या चर्चाना कंटाळून शांता काकूनी स्वतःचे कान बंद करून घेतले आणि स्वतः एका कोपऱ्यात विणकामात मग्न झाल्या. त्याच्या बालपणापेक्षा हे सर्व किती वेगळे होते! त्यांच्या माहेरी सर्व जण शांतपणे बोलायचे. येणारे पाहुणेही ह्या चर्चेत आनंदाची झुळूक घेऊन येत. तुमच्या लक्षात आले आहे का?

आता शाळेतील मुले कशी बोलतात ते पाहू. तुम्ही मधल्या सुट्टीत एकत्र येता तेव्हा तुम्ही कोणत्या विषयावर बोलता? तुमची सुट्टी कशी गेली, नुकतेच काय खरेदी केले, तुम्हाला काय करायला आवडते, वगैरे. पण जेव्हा तुम्ही बोलत असता तेव्हा तुमच्या बरोबरीने बरेच जण एकाच वेळी बोलत असतात. कोणीही दुसऱ्याचे ऐकत नाही. कोणीही लहान आवाजात बोलत नाही. शाळेतले विद्यार्थी तर अनेकदा ओरडतच असतात. त्यांची संभाषणाची कला आणखी भिन्न. तो गोंधळ नसतो, तर मोठ्या आवाजातील ती कुजबुज असते. तुमच्या अंगातील शक्ती आहे ती, त्यातही मजा आहेच. पण एक गोष्ट नक्की, की ह्यामुळे आपण दुसऱ्याचे ऐकायला शिकत नाही. बरोबर? आता बघा, आपण शाळेत स्वतःची एक नवी भाषा तयार करतो. काही वेळा ती भाषा योग्य नसते, त्यामध्ये अपशब्दांचा वापर असतो. तर ती कधी अगदी अनौपचारिक आणि साधारण असते; आणि जेव्हा अशी भाषा मोठ्या लोकांमध्ये प्रकटते - 'मला तिथे जायला आवडेल, यार!', 'किती पकवलंय ना मला...', 'कंटाळवाणा तस', अशी अनेक वाक्ये, शब्द तुम्हांला परिचित असतीलच... मोठ्यांच्या कानांवर असे तुमचे शब्द येतात आणि त्यांना साहजिकपणे तुमची काळजी वाटू लागते.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुम्ही तुमची स्वतःची भाषा कधी ऐकली आहे का?
- तुम्ही लोकांशी संवाद कशाप्रकारे साधता?
- तुम्ही किती हळवे आहात?
- तुमचे बोलणे नम्र, आदरयुक्त, शालीन आहे का?

- तुम्ही अगदी सहजपणे आणि सोपा संवाद साधू शकता का?
- समोरच्या व्यक्तीच्या प्रतिक्रिया, मते ऐकण्याइतके, समजून घेण्याइतके तुमचे मन मोठे आहे का?
- अशा प्रकारचा संवाद तुम्ही स्वतःशीच कधी साधला आहे का?
- संभाषणाच्या मध्यात येऊन थोडेसे थांबायचे आणि स्वतःचे निरीक्षण करायचे, ही संभाषणाची कला शिकायला तुम्हाला आवडेल का?

वाटून घेण्यातील आनंद

त्या संध्याकाळच्या 'फिरत्या शाळे' संदर्भात त्या बाईनी दिलेले व्याख्यान ऐकून असलम आणि त्याचा खास मित्र अर्जुन फारच प्रेरित झाले. अतिशय उत्साहाने ऐकलेल्या गोष्टींवर ते चर्चा करत होते आणि घरी येईस्तोवर त्यांनी त्या संस्थेमध्ये स्वयंसेवक म्हणून काम करण्याचे निश्चितही केले.

त्या संध्याकाळी शाळेत आलेल्या शिक्षिका शहरातील गरिबांच्या दुःखी जीवनाबद्दल सांगत होत्या आणि त्यांच्या हलाखीच्या आयुष्याची या शाळेतील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना कल्पना आहे का, याचा अंदाज घेत होत्या. त्या शिक्षिका शहरातील बांधकाम मजुरांविषयी सांगत होत्या. इमारती, कार्यालये, दुकाने बांधणारे, कष्टकरी महिला, पुरुष. अनेक दूरदूरच्या गावांतून हे कामगार उदरनिर्वाहासाठी शहरात येतात. त्यांना रोजंदारीवर पैसे मिळतात. म्हणजे, आजारी असल्याने जर ते कामाला जाऊ शकले नाहीत, तर त्यांना त्या दिवसाचे वेतन मिळत नाही. हे पुरुष मुख्यत्वे चिनाई, झिलई, सुतारकामासारखी कौशल्याची कामे करतात; तर त्यांच्या बायका विटा, सिमेंट, माती, लाद्या अशा बांधकामाला आवश्यक सामानाची ने-आण करतात. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरणाऱ्या त्यांच्या मुलांची ठराविक अशी शाळा नसते. ते आजूबाजूला खेळत राहतात, एकमेकांशी भांडतात किंवा आईवडलांची लहानमोठी कामे करतात. तेजस्वी डोळ्यांची मुले, जी शाळेत जाणे अपेक्षित आहे - त्यांचे कळकट, मळलेले रूप पाहणे हे खरे दुःख आहे. म्हणून काही लोकांनी एकत्रित येऊन, स्वयंसेवकांच्या मदतीने ह्या मुलांना शिक्षण द्यायचे ठरवले. काही वर्षांपूर्वी अतिशय लहान स्वरूपात ही चळवळ सुरू झाली आणि हळूहळू ती लोकांच्या नजरेत आली. सकाळच्या वेळेत कोणत्याही एका इमारतीमध्ये सुरुवातीला वर्ग भरत आणि वर्गासाठी कामचलाऊ सामान वापरले जाई. हळूहळू त्या मुलांच्या पालकांना यामध्ये रस वाटू लागला आणि त्यांनी शाळेची मागणी केली. म्हणूनच शाळेत आलेल्या त्या बाई विविध शाळांमधून शिक्षक आणि माध्यमिक विद्यार्थी-स्वयंसेवक शोधत होत्या.

हे ऐकल्यावर असलम आणि अर्जुनने त्यांना मदत करायचे ठरवले. त्या बाईनी दिलेल्या पत्त्यावर येत्या शनिवारी त्यांना भेटण्यासाठी त्यांनी आईची परवानगी घेतली. तिथे पोहोचल्यावर त्यांच्या भूगोलाच्या सरांना - मॅथ्यू सरांना - पाहून त्यांना आनंद झाला. त्या कामचलाऊ शाळेमध्ये फेरफटका मारल्यावर जे ऐकले आणि पाहिले, ते पाहून त्यांना धक्का बसला. हातात पाट्या किंवा जुनी पुस्तके घेऊन जमिनीवर बसलेली साधारण चाळीस मुले, वय वर्षे तीनपासून बारापर्यंत एका खोलीत एकत्र बसली होती. पण सर्वच शिकायला उत्सुक आणि चौकस होती. मॅथ्यू सरही हाडाचे शिक्षक असल्याने त्यांनी काहीना कलेमध्ये मदत केली. अर्जुनही त्यांच्यासोबत काम करू लागला. असलमने दुसऱ्या कोपऱ्यात बसलेल्या मुलांना अंकगणित शिकवायला सुरुवात केली. तीन तास त्या शाळेत कसे गेले कळलेच नाही. घरी येताना त्यांच्या चेहऱ्यावर समाधानाचे तेज आलेले होते. प्रथमच त्यांचा अशा वंचित मुलांशी संपर्क आला होता. आपल्याकडे जे आहे, आपण जे जाणतो ते इतरांपर्यंत पोहोचवणे किती सुखाचे!

आता ते शनिवारची वाट पाहू लागले. त्यांच्यासाठी शनिवार आठवड्यातला सर्वात महत्त्वाचा दिवस झाला. ह्या मुलांच्या आयुष्यात समरस झाल्याने त्यांचे जीवन अधिक समृद्ध कसे होऊ शकते याचा वेगळ्या पद्धतीने विचार होऊ लागला. त्यांच्या डोक्यातील कल्पना ते मॅथ्यू सरांना सांगितल्या आणि वर्गातील इतर मुलांकडे मदत मागण्याविषयी आणि गरीब मुलांच्या दुःखाविषयी बोलण्याची परवानगी त्यांनी मुख्याध्यापकांकडे मागितली. परिणामी, २६ जानेवारीला ह्या शिकणाऱ्या मुलांना त्यांनी मोठ्या प्रेमाने कपडे आणि जमलेल्या पैशांतून काही भेटवस्तू आणि मिठाई दिली. त्या दिवशी इतर मोठी मुलेही शाळेत आली. त्यांनी गाणी आणि वेगवेगळे खेळ शिकवले. आनंद वाटल्याने मिळणारे समाधान त्यांनी अनुभवले. फक्त पैसा, पुस्तके, कपडे आणि इतर भेटवस्तू देणे एवढेच नव्हे; तर आपला वेळ, शक्ती, प्रेम हे सारे त्यांच्यात वाटून त्यांना आनंदी झालेले पाहायचे आपल्याला असते.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- जेव्हा आपल्याला खरोखरच एखादी गोष्ट मनापासून भावते, तेव्हाच त्याचे महत्त्व कळते, नाही का?
- एखादी आपण आजूबाजूला एवढी गरिबी पाहतो, पण त्या गरिबांच्या 'ते आणि त्यांचे नशीब' म्हणून पाहतो आणि सोडून देतो. कधीकधी तर ह्या दुःखाकडे आपण चकक कानाडोळा करतो. पण समाजातील

ह्या विस्थापिताचे दुःख पाहणे, त्याची जबाबदारी घेणे हा शिक्षणाचा भाग होऊ शकतो का?

- शिक्षण म्हणजे परीक्षेत उत्तीर्ण होणे, पदवी मिळवणे, चांगली नोकरी मिळवणे आणि आजूबाजूच्या कोणत्याच लोकांचा विचार न करता, त्याची गरिबी, त्याचे दुःख, भिकारी, अपंग ह्यांची दुरवस्था जाणून न घेता आपण फक्त आपल्या आयुष्यात स्थिर होणे हेच उद्दिष्ट असते का?
- शालेय शिक्षणाचा आवाका कसा विस्तारत नेता येईल आणि कोणत्या गोष्टी त्यामध्ये समाविष्ट करता येतील, याचा विचार करा.
- तुमच्यापेक्षा कमनशिबी असलेल्या लोकांची काळजी घेण्याची संधी तुमच्या आयुष्यात आली आहे. गरीब लोकांचे जीवन समृद्ध करण्यासाठी आपल्यापैकी प्रत्येक जण कोणता मार्ग अवलंबू शकतो, ह्याची चर्चा करा.

स्पर्धा

एका प्रख्यात शाळेतील अनुभवी शिक्षिका श्रीमती उमा शंकर यांना त्यांच्या खास मैत्रीणीकडून - झुबेदाकडून - एक पत्र आले. पत्रामध्ये असलेला प्रश्न महत्त्वपूर्ण असल्याने तो त्यांनी वर्गासमोर मांडला. ते पत्र असे होते :

प्रिय उमास,

मला तुला असा एक प्रसंग सांगायचा आहे, ज्याने मी खूप दुःखी झाले आणि मला त्यावर तुझे मत हवे आहे. तुला माहीतच आहे, माझी मुलगी हमीदा आता सहा वर्षांची आहे आणि शाळेत जाते. दर एक दिवसाआड तिच्या शाळेत स्पर्धा असतात. खरं तर, आईने घरी मुलांना शिकवावे, अशी अपेक्षा असते. मी शिकवले नाही, पण स्पर्धेच्या दिवशी सकाळी मी तिला कागद आणि क्रेयॉन घेऊन पाठवले. घरातून निघताना ती खूप खूश, आनंदी होती. घरी परतताना मात्र तिचे डोळे पाण्याने भरले होते. तिचे रडणे काही केल्या थांबत नव्हते. तिच्या मैत्रीणीप्रमाणे तिला बक्षीस मिळाले नाही याचे तिला फार दुःख झाले होते. सर्वांनीच तर कागदावर सारखी चित्रे काढली होती! मग असे का झाले? तिला काही कळत नव्हते. शेवटी मी तिला एक भेटवस्तू दिली. तिचेही चित्र छान असल्याचे सांगितले, तेव्हा कुठे ती थोडी शांत झाली. सहा वर्षांच्या त्या चिरमुडीचे दुःख पाहून मला वाईट वाटले. माझ्या लहानग्या हमीदाला झोपवत असताना तिने मला विचारले, 'आई, मी धुवइतके चांगले चित्र नाही ना काढले?' एवढ्या लहान वयाला पडलेला हा प्रश्न पाहून मला आश्चर्य वाटले.

ह्या सान्या प्रकाराने मी गोंधळले, चिडले. माझ्या मुलीचे दुःख आणि तिचा हरवलेला आत्मविश्वास यांमुळे मी आपोआपच अस्वस्थ

झाले होते. 'ह्या लहान वयापासूनच तिच्या मनात अपयशाची भीती आणि न्यूनगंड घर करून राहिल काय?' अशी भीती मला वाटली. दुसऱ्या दिवशी शाळेत जाऊन मी शिक्षकांना सुचवले की जर अशा स्पर्धा काढून टाकल्या तर मुलांना अशा दडपणाला, दुःखाला सामोरे जावे लागणार नाही. फक्त चित्र काढावीत, रंगवावीत कारण मुळातच ती एक सुंदर गोष्ट आहे. पण उत्तर असे होते - 'पण चांगल्या विद्यार्थ्यांना उत्तेजनही मिळाले पाहिजे.'

उमा, मला सांग, ह्या स्पर्धा शिक्षणात किती महत्त्वाच्या ठरतात? मुले शिकत असताना आपण हुशारींना प्राधान्य आणि सर्वसामान्यांना शिक्षा तर देत नाही ना? आपल्या शाळेत असणाऱ्या श्रेणी, बक्षिसे या गोष्टी खरोखरच गरजेच्या आहेत का? इतरांशी स्वतःची तुलना न करता, इतरांशी स्पर्धा न करता मुले आनंदाने आणि सहजतेने, स्वाभाविकपणे शिकू शकत नाहीत का? असे वाटते, जणू काहींचे यश हे इतरांच्या अपयशावर अवलंबून असते. शिकणे एवढे क्रूर आहे का? माझ्या प्रश्नांची उत्तरे लवकर पाठव.

तुझी,
झुबेदा

आपल्यापैकी कित्येकांना असा अनुभव असेल. कौतुक झाल्यावर आनंद, उत्साह; पण अपयश आल्यावर किंवा अपेक्षेपेक्षा कमी मिळाल्यास दुःख आणि औदासिन्य, नाही का?

काही लोकांना असे वाटते, की विविध स्पर्धांचे आयोजन, 'मुलांनी प्रत्येक वेळी सर्वोत्कृष्ट करावे यासाठी प्रोत्साहित करणे' यासाठी घेतल्या जातात, ज्यामुळे मुले कणखर बनतात, त्याच उत्साहाने आयुष्यातील इतर स्पर्धांना सामोरी जातात आणि जगात यशस्वी होतात. काहींना तेवढ्याच प्रखरतेने असे वाटते, की 'शाळेतील गुण, श्रेणी, विविध स्पर्धा, एकूणच मुलांचे स्पर्धात्मक जग मुलांच्या आयुष्यातील आनंद हिरावून घेते.' एका मुलाच्या क्षमतेची दुसऱ्याशी तुलना आणि समोरच्याला हरवण्यासाठी सततची प्रेरणा, मनात ईर्ष्या आणि दुःखाचे बीज पेरून मुलाला आक्रमक बनवते. मुले वाढताना त्यांना स्पर्धक आणि कणखर बनवण्यापेक्षा मुळातच त्या स्पर्धा नाकारून, जगात शांती प्रस्थापित करतील एवढी हुशारी आणण्यासाठी मदत करणे अधिक योग्य नाही का? कारण अशाने त्यांचे अंतर्मन बहरून येईल आणि इतरांना बहरण्यासाठी संधी देईल. म्हणून आपण त्यांना शाळेत तुलना आणि स्पर्धा या ताणातून मुक्त करून स्वतंत्र,

भयविरहित वातावरण निर्माण केले पाहिजे. म्हणूनच झुबेदाने उमाला पत्रात तसे विचारले.

मुले शिकताना आपण हुशारींना प्राधान्य आणि सर्वसामान्यांना शिक्षा तर देत नाही? त्या दिवशी वर्गात उमाने ह्याच प्रश्नाने एका जोरदार चर्चेला सुरुवात केली आणि बऱ्याच मुलांनी मान्य केले, की स्पर्धामुळे त्यांना दुःख होते आणि त्या आवश्यक आणि योग्य नाहीत.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- मुले शिकताना आपण हुशारींना प्राधान्य आणि सर्वसामान्यांना शिक्षा तर देत नाही? ह्या प्रश्नामुळे तुम्हीदेखील गंभीर विचार करू लागला आहात का? वर्गात किंवा मित्रांसोबत चर्चा करा.
- तुम्हाला पाठिंबा किंवा एका प्रेमळ कौतुकाची गरज होती, असा एखादा प्रसंग आठवतो का?
- स्पर्धेचे रूपांतर निराशा, भीती आणि दोष दाखवण्यात होते का? तुम्हाला काय वाटते?

नातेसंबंध

नवी-दहावीमधले विद्यार्थी कमळाच्या तलावाजवळ बसून शिक्षकांबद्दल साधारण तक्रारी करत होते. तलावातील गोल्डफिश कोणाच्याच नजरेत येत नव्हते. कारण विद्यार्थ्यांचे डोळे, कान सारे काही त्या संभाषणात होते. त्यांची शिक्षकांबद्दल चर्चा सुरू होती. शिक्षकांच्या मनात असलेला विद्यार्थ्यांबद्दलचा पूर्वग्रह ते कधीच सोडत नाहीत, असे त्यांना वाटत होते. कितीही प्रयत्न करा, नेहमी तसेच. कायम एक अंतर, आवाजात कटुता, वह्यांत तसेच शैरे. आपल्याला ठाम मते नाहीत असे ते म्हणत असतीलही; पण विद्यार्थ्यांचा अनुभव वेगळा होता. जर त्यांना 'तुम्ही आवडत असाल तर तुम्ही काहीही चूक करत नाही; नाहीतर तुमची नेहमीच चूक! शिक्षक पक्षपात करतात' असे त्यांचे म्हणणे होते.

“मला ते अजिबात आवडत नाहीत, कारण बरेचसे संकुचित मनोवृत्तीचे आणि जुन्या विचारांचे आहेत,” वर्गात नवीनच शिकणारी त्यांच्यापैकी एक मुलगी म्हणाली, “जर मुले मुलींशी बोलू शकत नाहीत, मुली मुलांशी बोलू शकत नाहीत तर मुलामुलींच्या एकत्र शाळेचा उपयोग काय? आपण वर्गात वेगळे बसायचे, वेगळे बसून डबा खायचा, अभ्यास वेगवेगळा करायचा. एके दिवशी सलीम आणि मी एकत्र ग्रंथालयात जाऊन विश्वकोशातून डॉल्फिनची माहिती पाहत होतो, तेव्हा तिथे श्रीमती 'क्ष' आल्या आणि माझ्याकडे त्यांनी एवढा वाईट कटाक्ष टाकला, की मला त्याचक्षणी समुद्रात जाऊन बुडावेसे वाटले.”

काही शिक्षक ह्याला अपवाद असतात. ते खरोखर प्रेमळ असतात हे त्यांनाही मान्य होते. पण त्यांच्या शाळेसारख्या मोठ्या शाळांतले बरेचसे शिक्षक हे प्रेमळ नसतात. शिक्षकांना घाबरले पाहिजे आणि त्यांच्या आज्ञा पाळल्या पाहिजेत, असेच त्यांना वाटत असते.

शाळेच्या दुसऱ्या कोपऱ्यात वेगवेगळ्या वर्गांच्या वह्या तपासणाऱ्या शिक्षकांची विद्यार्थ्यांबद्दल चर्चा सुरू होती. “मुलांना शिकण्याची, अधिक कष्ट घ्यायची इच्छाच नाही. शिवाय शिक्षक स्वतः विद्यार्थी असतानाच्या वेळची त्यांच्यात असलेली निरागसता ह्यांच्या डोळ्यांमध्ये आता दिसत नाही असे त्यांना वाटत

होते. आळशी मुलांचा घोळका आहे जणू! काहीही करण्यालायक नाहीत,” असं ते बोलत होते, “आकलनाची चमक मुलांच्या डोळ्यांत दिसायची, प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी त्यांचे हात भराभर उंचवायचे, सगळी कामे कशी व्यवस्थित, शिस्तीने चालायची. ते दिवस गेले. आताची परिस्थिती बदलली. काहीतर अयोग्य घडते आहे. काही अपवाद असतील, पण एकंदरीत विद्यार्थ्यांचे अभ्यासात मन नाही. ते विचलित झालेले आहेत. कदाचित चित्रपटांमुळे किंवा टी.व्ही, रेडिओमुळे असेल. त्यांची मने फार अधीर, चंचल आहेत. भौतिक सुखांकडे त्यांचा अधिक कल आहे. त्यांच्या संवेदनांना उत्तेजन देणाऱ्या गोष्टींमध्ये त्यांना रस. इतर सर्व गोष्टींचा त्यांना कंटाळा येतो. ह्याला कारणीभूत पालक आहेत. तुम्हाला वाटते का की, आज आईवडिलांकडे मुलांना द्यायला वेळ आहे?” ते म्हणत होते.

तर दुसरे शिक्षक म्हणाले, “भौतिक सुखांकडे कल किंवा त्यांचा आनंद उपभोगण्याला माझा आक्षेप नाही. पण ही मुले उद्धटही आहेत. ते कोणालाच मान देत नाहीत. शाळेत येतात, कारण त्यांना यावे लागते. त्या दिवशी एक मुलगा एवढ्या उर्मटपणे माझ्याशी बोलला, की खरं तर मी शिक्षा केली असती. मुलांशी कठोरपणे वागायला हवे असे मला वाटते.” त्या शिक्षकांच्या आवाजावरून आणि हावभावावरून सरळ सरळ लक्षात येत होते, की ते दुखावले गेले आहेत.

एका कोपऱ्यात लहानसा, संकोची, तेजस दादागिरी करणाऱ्या राजेश आणि त्याच्या मित्रांशी कसे वागायचे याची हळू आवाजात चर्चा करत होता. त्या सर्वांना आपल्या मित्रांशी राजेशची खूप भीती वाटे, कारण तो दादागिरी करे. इतरांकडून कामे करून घेई. एकदोनदा तर त्याने तेजसला मारलेही होते. अर्थात, या गोष्टी कोणी कधीच शिक्षकांना सांगितल्या नाहीत. न राहवून जर कोणी तक्रार केलीच तर इतर मुले त्याला 'चुगलीखोर' म्हणून चिडवीत. एकंदरीतच शाळेतले नातेसंबंध तणावपूर्ण आणि कृत्रिम झाले होते, हे कोणीही सांगू शकत होते. त्याच दिवशी पालकमंडळी शर्मांच्या घरी भेटली. शाळेची घसरण पाहून सारे चिंतित होते. 'माझा मुलगा आधीच्या शाळेत एवढा हुशार होता, आम्हाला त्याच्याबद्दल चांगले ऐकायला मिळे; पण इथे आल्यावर प्रत्येक विषयात घसरतो आहे,' एका आईने सांगितले. त्यांच्या मते, शिक्षकांनी अजून कडक राहिले पाहिजे आणि मुलांना अजून अभ्यास दिला पाहिजे. दुसऱ्या कोणाला हे पटले नाही. त्यांनी सांगितले, 'शिक्षक आधीच खूप काम देत आहेत आणि त्यांनी विद्यार्थ्यांशी सौम्यपणे वागायला हवे.' शिक्षक मुलांना सद्‌वर्तन शिकवतच नाहीत, याचे एका वडलांना दुःख होते. 'माझा मुलगा हल्ली वाईट शब्द वापरायला लागला आहे. कळत नाही कुठून शिकून येतो ते?' एका आईची काळजी व्यक्त झाली.

अर्थात, 'शिक्षकांचे काम हल्ली अधिक जोखमीचे झाले आहे' अशा मताचेही

काही पालक होते. 'मला एका मुलाला सांभाळताना, त्याला समजून सांगताना कठीण जाते, तर वर्गातील शिक्षक एका वेळी चाळीस मुलांवर लक्ष ठेवेल अशी अपेक्षा कशी करायची?' एका आईने मोकळेपणाने मत मांडले. पण एकंदरीत त्या दिवशीच्या सकाळच्या चर्चेत एक गोष्ट लक्षात आली, की पालक मुलांकडून, शिक्षकांकडून फार अपेक्षा ठेवतात आणि आदर्श शाळा कशी असावी याबाबत आपापली मते मांडताना दिसतात. शाळा आणि घर यांमध्ये फारच कमी ताळमेळ दिसतो. शिक्षकांचा पालकांशी तर क्वचितच संबंध येत असेल.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुम्ही तुमच्या शिक्षकांसोबतच्या संबंधांचा विचार करा. तुम्हाला शिक्षकांची भीती वाटते, की काही शिक्षकांशी तुम्ही मनमोकळेपणाने बोलता?
- परस्परांबद्दल जर आपली ठाम मते नसतील, तरच आपण अधिक चांगल्या पद्धतीने एकमेकांना समजून घेऊ शकतो आणि शिकताना सशक्त नातेसंबंध महत्त्वाचे असतात, हे तुमच्या लक्षात आले का?
- तुम्हाला तुमच्या आईवडिलांबद्दल काय वाटते?
- तुमचे त्यांच्यावर प्रेम आहे, त्यांचेही तुमच्यावर आहे हे तुम्ही सांगणारच. पण तुम्ही न घाबरता, तुमच्या आयुष्यातील प्रत्येक गोष्ट निःसंकोचपणे त्यांना सांगू शकाल?
- तुम्ही त्यांच्याकडून कधी दुखावले गेला आहात का?
- तुमच्यात कोणते मतभेद आहेत का?
- तुमच्या वर्गमित्रांबद्दल तुम्ही काय सांगाल?
- तुमच्यावर कोणी दादागिरी करते का? की मुळातच तुम्ही बुजरे आहात?
- इतर कोणाला तुम्ही स्वतःवर दादागिरी कशी करू देता?
- तुम्ही स्वतःच कणाखर नाहीत का?
- माणसा-माणसातील नातेसंबंध खूप नाजूक असतात, नाही का? अगदी एखाद्या फुलाप्रमाणे! तुम्हाला त्याला जपायचे असते, कुस्करून चालत नाही, नाहीतर ते मरते. नाती दृढ करताना दुसऱ्यांच्या भावनांची कदर करायची असते. जे सर्व काळ स्वतःच्या छोट्याछोट्या सुखात, समाधानात बुडालेले असतात, ते इतरांच्या

भावना क्वचितच जाणतात. हेच घातक असते.

- म्हणूनच, हे सर्व जर तुम्हाला लहान वयात कळले, तर मोठे झाल्यावर नवीन माणसे जोडणे सहज सोपे होईल.
- तुम्हाला स्वतःला स्वतःबद्दल काय वाटते, यापेक्षा इतरांना तुमच्याबद्दल काय वाटते हे माहित असणे महत्त्वाचे. नाही का?
- तुमच्यावर होणाऱ्या टीकेचा तुम्ही सकारात्मक पद्धतीने विचार कराल का? आणि त्याकडे वस्तुनिष्ठपणे पाहाल?

फुरसत

दिवाळीमुळे शाळेला पुढचे दोन आठवडे सुट्टी लागणार होती. मुले फारच उत्साही होती. आनंदाने त्यांचे चेहरे खुलले होते. आता त्यांना लवकर उठावे लागणार नव्हते. शाळेसाठी पटापट तयार होऊन बससाठी धावावे लागणार नव्हते. ते त्यांचा गृहपाठ फुरसतीच्या वेळेत करू शकणार होते. शिक्षकांच्या नेहमीच्या अपेक्षांप्रमाणे त्यांना रोजच्या रोज गृहपाठ पूर्ण करायला लागणार नव्हता! आपल्या आवडीप्रमाणे काम करायला मिळणे आणि शांत आणि उत्साही वाटणे! असाच सुट्टीचा अर्थ बऱ्याचशा विद्यार्थ्यांसाठी असतो.

त्या दिवसांत सुट्टी कशी घालवणार याची त्यांच्यात चर्चा सुरू होती. त्यांच्या कल्पना आणि आवडी नानाविध प्रकारच्या होत्या : सहलीला जाणे, कमीतकमी सहा चित्रपट पाहणे, शहरात आलेल्या सर्कशीला जाणे, नातेवाईकांकडे जाणे आणि तेथील नानाविध खाद्यपदार्थांचा आस्वाद घेणे, टी.व्ही.-व्हिडिओ पाहणे, भटकंती करणे आणि असे बरेच काही. बरेच जण त्यांनी आणलेल्या निरनिराळ्या फटाक्यांमुळे उत्साही होते, तर काही जण असेही होते की ज्यांचे खूप छंद होते. त्यासाठी त्यांना वेळ द्यायचा होता. स्टॅप गोळा करणे, नाणी गोळा करणे, संगीत वाजवायला शिकणे - खासकरून सतार किंवा तबला, व्हायोलिन किंवा मृदंग शिकणे, फोटोग्राफी, जेवण बनवणे, बागकाम करणे. काहींनी सांगितले त्यांना त्यांचा मोकळा वेळ नवे काही शिकण्यासाठी पाहिजे. अशा काही गोष्टी ज्या शाळेत शिकवत नाहीत, उदाहरणार्थ, नवीन भाषा, नृत्यकला, विणणे किंवा एम्ब्रॉयडरी वगैरे. सर्जनशीलतेमध्ये त्यांना खरा आनंद मिळतो.' फारच कमी जणांनी त्यांना पुस्तके वाचायला आवडत असल्याचे सांगितले. मोठ्या शहरातील ही शाळा होती. हळूहळू टी.व्ही.चे प्रस्थ वाढत होते आणि मुलांची वाचनाची आवड कमी होत होती. समोरच्या पडद्यावर प्रत्यक्ष चित्र पाहणे निश्चितच जास्त आकर्षक! त्यामुळे तत्काळ समाधान आणि आनंद मिळतो. लहान खेड्यात टी.व्ही. नव्हते, तेथे रस्त्यांच्या नाक्यांवर चित्रपटगृहे होती, जी इतरांचे लक्ष वेधून घेत होती. तुम्हाला मजाही विकत घेता येते.

ही मुलेमुली त्यांच्या सुट्ट्या कशा घालवतील याबाबत तुम्हाला काही लक्षात येते का? तुम्ही त्यांच्यापेक्षा काही निराळे आहात का? तुम्हाला तुमचा मोकळा वेळ कसा घालवायला आवडतो? मोकळा वेळ घालवण्यात तरुण पिढीपेक्षा मोठी माणसे काही भिन्न असतात का? त्यांच्या सुट्ट्या किंवा शनिवार-रविवार ते कसे घालवतात याचे तुम्ही कधी निरीक्षण केले आहे का? सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे जे आपल्याला आवडते ते आपण करतो आणि जे आवडत नाही किंवा ज्यामुळे आपल्याला आनंद मिळत नाही ते टाळतो. दुसरी गोष्ट म्हणजे, जी इंद्रिये आणि मन करमणुकीवर किंवा मनोरंजनावर अवलंबून असते ते कधीच समाधानी न होता उलट त्यात अधिकाधिक नवनवीन पर्याय शोधू लागते. एखादी गोष्ट पुनःपुन्हा, सातत्याने करावी लागली की कंटाळा येऊ लागतो. पण आवडणाऱ्या गोष्टींचे, आपल्या छंदांचे तसे नसते. कारण मुळातच आपल्याला त्यात रुची असते. त्यामुळे जर तुम्हाला कोणता छंद नसेल तर तुम्ही मनोरंजनातही विविधता शोधू लागता.

मनोरंजनामध्ये विविधता शोधणारे लोक स्वतःला आनंदी ठेवण्यासाठी बाह्य गोष्टींवर अवलंबून असतात हे तुमच्या लक्षात आले आहे का? परिणामी, अनेक व्यत्ययांमुळे मन आणि शरीर दोन्हीही अधिकाधिक अस्थिर होत जाते. बऱ्याचदा रात्रीची चांगली झोपही मिळत नाही. सर्व शक्ती-उत्साह फुकट गेल्यासारखे होते, असे मानसोपचारतज्ज्ञ सांगतात. तुमच्या संदर्भात हे खरे आहे की नाही, ते ठरवा.

तुमचा मोकळा वेळ तुम्ही कसा घालवता याचे निरीक्षण करा. काही तासांच्या आनंदासाठी मनोरंजनाच्या कोणकोणत्या साधनांवर तुम्ही अवलंबून आहात? अर्थात मजा, हास्य या चांगल्या गोष्टी आहेत आणि प्रत्येकाने त्या भरपूर अनुभवल्याही पाहिजेत. पण एखाद्याला गणित किंवा भौतिकशास्त्र, इतिहास किंवा भूगोल अभ्यासतानाही मजा येत असेलच ना? अडचणीत आलेल्या मित्राला किंवा आईला मदत करताना कोण आनंदी होत नसेल? खूप मनापासून झाडांची किंवा बागेची काळजी घेताना तुम्ही आनंदी व्हाल ना? ह्याचाही विचार करा.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- अंतर्मनातल्या निखळ आनंदासाठी बाह्य गोष्टींवर अवलंबून असणे खरंच आवश्यक आहे का? आपल्या स्वतःच्याच आवडींचा आपण शोध कसा घ्यायचा? आपल्या आवडी इतर कशांवर अवलंबून आहेत, की त्या अंतर्मनातून आलेल्या आहेत? ह्या

आवडी वयाच्या कितव्या वर्षी निर्माण होत असतील असे तुम्हाला वाटते?

- दुसऱ्या एका प्रश्नाचाही विचार करा. ऊर्जा-चैतन्य म्हणजे नेमके काय? तुमच्या ऊर्जेचा अपव्यय कशामुळे होतो? अपव्यय म्हणजे काय हे तुम्हाला माहीत आहे का? अपव्यय म्हणजे ऊर्जा फुकट जाणे. उदाहरणार्थ, एखादा हिंसक, आक्रमक चित्रपट पाहिल्यानंतर तुमची मनोवस्था काय असते आणि तुमचे शरीर काय सांगते याचे बारीक निरीक्षण करा. ह्या मनस्थितीत रात्रीच्या शांत झोपेनंतर आणि उत्साही सकाळ यांमध्ये काही फरक जाणवतो का? अतिमनोरंजन तुमच्या ऊर्जेचा अपव्यय करते हे म्हणणे योग्य आहे का?
- हे जर सत्य असेल तर तुमच्या ऊर्जेची 'बचत' तुम्ही कशी कराल? मनोरंजनाकडे पूर्णपणे पाठ फिरवू नका. ते नक्कीच वेडेपणाचे ठरेल. खरे तर निखळ आनंद देणारे मनोरंजनाचे साधन तुम्हाला निश्चितच उपयोगी ठरेल. आनंद कसा मिळेल याचा विचार न करता आकाशातील रंगांच्या निरनिराळ्या छटा, पक्षी, झाडे एकट्यानेच पाहत बसणे कधी अनुभवले आहे का? एकदा तरी तुम्ही हे आवर्जून करा. तुम्हाला नक्कीच अपरिमित आनंद मिळेल.

व्यक्ती तेवढ्या प्रकृती

अरुण त्याच्या मावशीला तिच्या घरी सोडायला निघाला होता. मावशीच्या घरी जाण्यासाठी दोन तासांचा ट्रेनचा प्रवास होता. ही जबाबदारी अरुणवर आल्याने त्याला मोठे झाल्यासारखे वाटत होते. तो खूश होता. सायकलीवरून स्टेशनला जाऊन त्याने दोन तिकिटे काढली. जागेचे आरक्षण झाले. आईने दिलेल्या नवीन पाकिटात त्याने ती तिकिटे जपून ठेवली. त्याला रेवती मावशी खूप आवडे. एकटेपणा वाटल्याने त्याची ही रेवती मावशी आठवड्यासाठी अरुणकडे राहायला आली होती. तिचा मोठा मुलगा नोकरीच्या शहरात राहत असे. रेवती मावशीची मुलगी वैद्यकशास्त्राचा अभ्यास करत होती. त्यातच तिची इंटरनेट सुरू असल्याने ती हॉस्पिटलमध्येच राही. क्वचित घरी येई. त्यामुळे मावशी तिचा धाकटा मुलगा आणि सून यांच्याबरोबर राहत असे. पण सारिका - तिची सून आणि मावशी यांच्यात काही दिवसांपासून खटके उडू लागले होते. सारिका खूप हुशार आणि उत्साही होती. पण ती मॉडर्न-आधुनिक-विचारांची वाटे. जेव्हा-जेव्हा रेवती मावशी बहिणीकडे येई तेव्हा आधुनिक मुली खूप स्वार्थी, सुखासीन, अभिमानी, अहंकारी असल्याचे किस्से सांगे आणि तिची बहिण यावर मावशीची समजूत काढत राही. आश्चर्य आहे नाही! आपण माणसाचा स्वभाव आणि रोजच्या अनुभवांवरून त्याच्याबद्दल मते बनवतो. दिवसेंदिवस अनुभव वाढत जातात आणि आपली मते ठाम होऊ लागतात. त्यामुळे मावशीच्या मनात सुनेबाबत ठाम मते होती. त्याचप्रमाणे सारिकालाही तिची सासू नेहमी जुन्या विचारांची आणि मुलावर अधिकार गाजवणारी वगैरे वाटत असे. मुलाला आई आणि बायको दोघीही तेवढ्याच जवळच्या असल्याने मधल्यामध्ये त्याची पंचाईत होत असे. बरेचदा तो बहिऱ्याची भूमिका स्वीकारी आणि त्या दोघी आणखीनच डिवचल्या जात. आयुष्य अशा अनेक गुंतागुंतीच्या मानवनिर्मित प्रश्नांचे जाळे आहे. त्या प्रश्नांवर सुसंवाद झाल्याने ते सुट्टीही शकतात. पण तसे होत नाही.

काहीही असले तरी अरुणला मावशीला सोडण्याच्या निमित्ताने एक दिवस

किंवा जास्त फिरायला मिळणार होते, म्हणून तो खूश होता. त्याने कपड्यांची जोडी, ब्रश अशा वस्तू नीट बॅगेत भरल्या. ट्रेनमध्येही तो जबाबदारीने वागत होता. मावशीची व्यवस्थित काळजी घेत होता. नंतर त्याने जरा आजूबाजूच्या गोष्टी, माणसे न्याहाळायला सुरुवात केली. 'विविधतेने हे जग निर्माण झाले आहे,' त्याच्या बाबांनी एकदा असे सांगितले होते. त्या वेळी त्या वाक्याचा स्पष्ट उलगाडा त्याला झाला नव्हता, पण आज अरुणला हा उलगाडा होत होता. प्रत्येक माणूस वेगळा असतो. गाडीत एक बाई मुलांकडे लक्ष देणारी आणि प्रेमळ होती, तर दुसरी छोट्याशा मुलांवर चिडत होती; चिरूट घेऊन बसलेल्या एका वयस्कर माणसाचे डोळे लुकलुकत होते, तर कोपऱ्यातील दुसरा माणूस रागाने सर्वत्र पाहत होता. काही वेळात त्याच्या कानांवर वादविवाद आले. रात्री बर्थ मिळण्याच्या उद्देशाने तिकीट तपासकाला पैसे चारून ते चार जण प्रश्न मिटवू पाहात होते. त्यांचा प्रवास लांबचा होता आणि त्यांच्यापाशी आरक्षणही नव्हते. त्या मोठ्या आवाजातल्या वादविवादानंतर हळूच लाच देण्यात आली आणि तेवढ्याच शांतपणे ती घेतली गेली. मोठ्यांना अशा पद्धतीने वागताना अरुण आज प्रथमच पाहत होता, त्यामुळे त्यांच्या संभाषणाकडे त्याने कान टवकारले होते.

एकीकडे हे, तर दुसऱ्या कोपऱ्यात स्त्री-पुरुषांचा एक समूह देशाच्या अधःपतनाची चर्चा करत होता. उंच उंच इमारतींनी शहरांचा नाश केला, कोणाला काळजी नाही, इत्यादी त्यांचे आरोप होते. कृतघ्न लोकांकडून जंगले नाहीशी होत आहेत, प्रत्येक गोष्ट महाग होत आहे, फक्त गुणांवर कोणत्याही अभियांत्रिकी किंवा वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश मिळणे अशक्य आहे वगैरे. तक्रारींचा सूर वाढत होता. प्रत्येक तक्रारीबरोबर आवाजही चढत होता. पेंगणारे रडके बाळ, नवे आयुष्य सुरू करणारे तरुण जोडपे, पुस्तकातील छापील मजकुरावर लक्ष केंद्रित करणारा विद्यार्थी या कोणाकोणाची त्यांना काळजी नव्हती. असे नेहमी घडत असते का? आपल्या आजूबाजूला काय घडते आहे, याचा विचार न करता देशात काय होते आहे, यावर आपण टीका करत असतो. इतरांना दोष देण्यापेक्षा आपली अयोग्य कृती आपण स्वतः थांबवू शकत नाही का?

आपणही ह्या देशाचाच अंश आहोत; नाही का? अरुण सारे काही पाहत होता. त्याला नवल वाटत होते.

त्याने बाहेर पाहिले. गाडी स्टेशनवर आली. कप आणि ग्लास यांची नेहमीची किणकिण चालू होती. रेल्वेचे विक्रेते चहा आणि खाद्यपदार्थ विकत होते. खिडकीतून बाहेर बघितल्यावर, दिसणारी श्रीमंत, गरीब, अतिशय गरीब; जाडी, बारीक; काळी, सावळी, गोरी; अशी माणसांची नानाविध रूपं बघायला मजा येत होती. पाण्याच्या नळाकडे बाटल्या भरणाऱ्या लोकांचा जथा निराळाच होता. प्रत्येकाला

सर्वांत आधी आपली बाटली भरून घ्यायची होती. त्यामुळे ढकलाढकली अखंड चालू होती. जणू काही मलाच सर्वाधिक गरज आहे, असे प्रत्येक जण वागत होता. त्या बाईने जर मदत केली नसती तर कोपऱ्यातला तो लहान मुलगा पाण्याशिवाय राहिला असता. 'गोष्टी लहान असोत अथवा मोठ्या, दुसऱ्यांचा विचार न करता लोक वागत असतात' अरुणच्या मनात आले. समजूतदारपणा हा मोठा गुण आहे. जेव्हा सर्व लोक समजूतदारपणा दाखवत नाहीत हे पाहायला तुम्ही शिकता, त्या क्षणी तुमच्यामध्ये बदल होतो आणि तुम्ही समजूतदार होता.

पुढच्या स्थानकात ट्रेनमध्ये मुलामुलींचा घोळका शिरला. ते कुठल्याशा विद्यापीठामधील होते आणि 'कुलगुरूंनी विद्यापीठ बंद करणे आणि त्यांना वसतिगृहातून बाहेर काढणे हे किती अयोग्य आहे' यावर तावातावाने हुज्जत घालत होते. काही विद्यार्थ्यांनी बंद पुकारला होता. पण ही मुले त्या बंद पुकारण्याला प्रोत्साहन देणारी नव्हती. त्यांना त्यांच्या अभ्यासाची खरोखरच काळजी होती आणि काही जणांच्या चुकीच्या वर्तनाने त्यांच्या परीक्षा पुढे ढकलल्या गेल्याने चिडलेली होती. त्यांच्यातील उत्साह अनोखा होता, जणू काही तो संपूर्ण डबा त्यांच्यासोबत असावा. अरुण त्यांच्याकडे आश्चर्याने आणि आदराने पाहत होता.

जेव्हा अरुण मावशीच्या गावच्या स्थानकावर उतरला तेव्हा खरोखरच त्याला प्रवास खऱ्या अर्थी अनुभवल्याचा आनंद मिळाला होता. या प्रवासात त्याने नाना वृत्तीचे लोक पाहिले होते. मावशीसोबत घरी जाताना तो कमालीचा शांत झाला. प्रवासातील अनुभवाचा परिणाम त्याच्या मनावर कोरला गेला होता.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- माणसे विभिन्न असली तरी त्यांच्यातील साम्य तुम्ही पाहिले आहे का?
 - प्रत्येकाला मुळात काय हवे असते?
 - आपण पाहिले त्याप्रमाणे आपण कातडी वरून दिसतो त्यापेक्षा खालून भिन्न असतो का? की सर्वांमध्ये तुम्हाला एखादे समान वैशिष्ट्य आढळले आहे?
- तुमच्या स्वतःसाठीच उत्तर शोधा.

शाळेचा वार्षिकोत्सव

शाळेच्या वार्षिकोत्सवाची धामधूम आदल्या महिन्यापासून सुरू झाली होती. त्या संध्याकाळी विद्यार्थी, पालकांचा जणू आनंदमेळावाच भरणार होता. शिवाय क्रीडा, संगीत, कला, वादविवाद, नाट्य आणि इतर छंदांमध्ये विशेष प्रावीण्य मिळवलेल्या तसेच ६५% हून अधिक गुण मिळालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचा बक्षीस सोहळा होता. खासकरून ह्या शाळेत केवळ पहिल्या तीन विद्यार्थ्यांना बक्षिसे दिली जात नव्हती, तर प्रयत्न आणि हुशारी यांच्या जोरावर यश मिळवणाऱ्या अधिकाधिक विद्यार्थ्यांचे कौतुक व्हावे, एकंदरीतच स्पर्धा कमी आणि मुलांचा सहभाग अधिक असावा यासाठी शाळा प्रयत्नशील होती. सर्व विद्यार्थी ह्या सोहळ्याची वाट पाहत होते.

प्रामुख्याने तीन कार्यक्रम व्हावेत, असे आयोजन शिक्षकांनी केले होते आणि त्यामध्ये जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेतले जाणार होते. राणी पहिली एलिझाबेथ आणि सर वॉल्टर रॅले यांच्यावरील इंग्रजी ऐतिहासिक नाटक, आठवीच्या विद्यार्थ्यांनी लिहिलेले - भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील महात्मा गांधींची दांडीयात्रा दाखवणारे - हिंदी नाटक होते. हा भाग वर्गात शिकल्यानंतर मुलांनी स्वतः ते लिहिले होते. त्यानंतर विविध ऋतूंचे स्वागत करणारी बंगाली, पंजाबी, काश्मिरी, गुजराती, महाराष्ट्रीय, केरळी, कर्नाटकी, ओडिसी अशी नानाविध लोकनृत्ये सादर केली जाणार होती. ह्या नृत्यांसाठी गाणी अतिशय काळजीपूर्वक निवडली गेली होती, तसेच लोकनृत्याला साजेशी वेशभूषा करून ती सादर करण्यात येणार होती.

पूर्वतयारीसाठी दिवसाअखेरचा एक तास योजला होता, पण मुले बराच वेळ घेत होती. सांस्कृतिक कार्यक्रमांची जबाबदारी असलेल्या कुमारी चित्रा गोखलेवर खूप ताण होता. क्वचितच एखाद्याने एवढी जबाबदारी पेलली असती; पण तिच्यात जबरदस्त आत्मविश्वास आणि नियंत्रणशक्ती होती. प्रत्येक कार्यक्रमासाठी योग्य स्थळ आणि शिक्षकांची निवड ती करत होती. पण शाळेतले बरेचसे विद्यार्थी दिलेली वेळ पाळत नसत, हीच खरी समस्या होती. वर्ग सुटल्यावर

बाहेरी पडणारे विद्यार्थी जणू काही कोणत्या बंधनातून मुक्त होत, त्यामुळे त्यांना पुन्हा एकत्रित करून आणणे आणि त्यांचा गोंधळ शांत करणे यात काही वेळ निघून जात असे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना एकत्र आणणे आणि वेळेवर तालमीला सुरुवात करणे ही जबाबदारी विद्यार्थिमंडळावर सोपवण्यात आली. जसेजसे दिवस जवळ येऊ लागले, तसतसा प्रत्येक जण अधिक गंभीर होऊ लागला. जबाबदार आणि गंभीर होण्यासाठी आपल्या डोळ्यांसमोर एखादे लक्ष्य असावे लागते, हे खरे आहे ना?

अखेर वार्षिकोत्सवाचा तो दिवस उजाडला. पडद्यामागील वातावरण विविध भावनांनी भरून गेले होते : अधीरता, भीती, उत्सुकता, ईर्ष्या, निराशा, राग, सहकार्य आणि सहयोग. पालक-शिक्षक मेकअप करत होते. राणी एवढी सुंदर दिसत होती, की साधेसे कपडे घातलेल्या छोट्याशा मोलकरणीच्या भूमिकेतील मुलीच्या मनात थोडीशी ईर्ष्या निर्माण झाली. लोकनृत्य करणाऱ्यांमध्ये त्यांचे दागदागिने आणि फुले यांची शोधाशोध सुरू होती. प्रत्येकाला सुंदर दिसायचे होते. प्रत्येकाच्या लहरी, भावना सांभाळताना शिक्षकांना तारेवरची कसरत करावी लागत होती. पण तरीही सर्वत्र एक आनंद, उत्साह भरून होता. प्रत्येक भूमिका जिवंत झाली होती आणि टाळ्यांचा कडकडाट सुरू होता. ग्रीन रूम जणू काही लहान रंगमंचासारखी भासत होती. तिथे वर्षानुवर्षे मिळणाऱ्या आयुष्यातील यशाचे नाट्य दिसत होते.

आवारातील दृश्य वेगळे होते. शिक्षक आणि विद्यार्थी खुर्यांची रचना करत होते आणि प्रत्येक कोपऱ्यातून रचना योग्य आहे की नाही याची पडताळणी करत होते. बैठकीच्या व्यवस्थेकडे मुख्याध्यापकांचे विशेष लक्ष होते. बैठकीची व्यवस्था, स्वयंसेवकांच्या जागा, मायक्रोफोन आणि इतर प्रत्येक गोष्ट ते बारकाईने बघत होते.

निमंत्रण-पत्रिकेवर दिलेल्या वेळेच्या दहा मिनिटे अगोदर मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि विद्यार्थीप्रमुख पाहुण्यांचे स्वागत करायला प्रवेशद्वारापाशी थांबले. शाळेवरील प्रेमाने, अभिमानाने त्यांची छाती फुलून आली होती. प्रमुख पाहुणे आणि त्यांच्या श्रीमती आल्या. शाळेच्या निमंत्रणामुळे तेही खूश होते. त्या दिवसापुरते राजकारण विसरून ते पुन्हा स्वतःचे बालपण आठवणार होते. एका विद्यार्थ्याने मोजक्या शब्दांत भाषण करून त्यांचे स्वागत केले आणि बरोबर दिलेल्या वेळेला कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. रंगमंच केवळ एका गडद निळ्या रंगाच्या पटलाने आणि थोड्याफार नेपथ्याने नटला होता. हे नेपथ्य विद्यार्थी हलवू शकतील एवढे साधे होते. ही एक प्रयोगशील शाळा होती, जी लाकडी सामान आणि बैठकव्यवस्था अशा निर्जीव वस्तूपेक्षा विद्यार्थ्यांचा अभिनय आणि

सहभाग यांना अधिक महत्त्व देत होती.

इंग्रजी नाटक छान झाले. तो लांब, घेरदार झगा, एलिझाबेथची शैली ही राणी सांभाळू शकते की नाही, अशी शंका एक क्षण नाटक बसवणाऱ्या शिक्षकांना आली. त्यांचा हृदयाचा ठोका चुकला. पण जणू काही ती प्रत्यक्ष एलिझाबेथच असावी अशा पद्धतीने राणी साकार झाली! मुलेच समारंभांना उठाव आणतात. तालमीची वेळ ही इतरांसाठी कठीण असते.

मिठाचा सत्याग्रह हृदयस्पर्शी होता. लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत प्रत्येकाच्या डोळ्यांत पाणी आले. महात्माजींची भूमिका करणारा मुलगा हुबेहूब गांधीजींसारखा दिसत होता. गांधीजींचे चालणे, बोलणे, हसणे, शैली हुबेहूब साकारण्यासाठी त्याने अटॅनबरोचा चित्रपट तीनदा बघितला होता. तो शाळेतील गुणी विद्यार्थी होता आणि प्रत्येक गोष्ट जबाबदारीने करत असे. मुलांनीच ते नाटकले लिहिले असल्याने शब्द साधे पण भिडणारे होते. त्यामुळेच नाट्य अगदी स्वाभाविक झाले. सहभागी झालेल्या प्रत्येक मुलाचे भाव आणि समज वाखाणण्यासारखी होती. जवळजवळ ऐंशी विद्यार्थी सहभागी झाले होते. संगीतही सुंदर दिले होते. खरोखरच प्रेक्षक भारावून गेले. आपल्या लाडक्यांना रंगमंचावर पाहण्यासाठी आईवडलांच्या माना उंचावत होत्या. वार्षिकोत्सव हा पालकांसाठी महत्त्वाचा दिवस असतो. तेही उत्सुकतेने ह्या दिवसाची वाट पाहत असतात. मुलांच्या तोंडून ऐकलेल्या अनेक छोट्यामोठ्या गोष्टी आठवून ते इतर मुलांनाही न्याहाळत होते.

रंगमंचावर वार्षिकोत्सावात हवेच्या एखाद्या झुळकीसोबत आले ते लोकनृत्य. वर्षाक्रतूच्या आगमनाची ही नृत्ये प्रसन्नता घेऊन आली आणि आनंदाची ही लाट प्रेक्षकांच्या चेहऱ्यावरही पसरली. खरं तर गेली दोन वर्षे राज्यात दुष्काळ पडल्याने सर्वत्र खरखाट झाला होता; पण ह्या लहानग्यांच्या स्वागतनृत्याने मोठ्यांच्या मनातही नव्याने आशा पल्लवित झाल्या. मराठी, बंगाली, मल्याळम, आणि इतर प्रादेशिक भाषांमध्ये असलेली ही गाणी वेगळी होती. त्यांचे उच्चार, स्वर-लय यांच्याकडे विशेष लक्ष देऊन ती गाणी शिकवण्यात आली होती. भारतीय भाषा शिकणे किती सोपे आहे आणि त्या बोलणे किती आनंददायक! प्रत्येक भाषा गोड आणि समृद्ध आहे. प्रत्येक भाषेची स्वतःची अशी लय, शैली किती सुंदर आहे!

आता मनात एक प्रश्न येतो, की शाळेत विद्यार्थ्यांनी कोणत्या भाषा शिकव्यात किंवा शिकू नयेत, याबद्दल वाद घालून आपण समस्या जटील का करतो?

प्रत्येक कार्यक्रम अप्रतिम होता. एकूणच, त्या संध्याकाळी आनंदाने सीमा गाठली होती. विद्यार्थी आनंदाने एकमेकांना मिठ्या मारत होते. शिक्षक दमले असले तरी पण समाधानी होते. त्या थकव्यामध्येही आनंद होता.

आता प्रमुख पाहुणे व्यासपीठावर आले. त्यांनी विद्यार्थ्यांचे कौतुक करत, अभिनंदनपर भाषण केले. हे भाषण विचारांना चालना देणारे होते. शाळेत असतानाच उत्सुकता, आशा आणि नवनवीन शोधांच्या दुनियेत विद्यार्थ्यांनी स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी तयारी करावी असे त्यांनी सांगितले. चित्रा गोखलेनी टेबलावर व्यवस्थित रचलेली, गुलाबी फितीने गुंडाळलेली शुभेच्छापत्रं प्रमुख पाहुणे व त्यांच्या श्रीमती यांना दिली. चित्राताई तीस वर्षे ह्या शाळेत कार्यरत होत्या.

रंगमंचावर शिस्त आणि शांतता होती. ह्या शाळेतील मुले इतरांचे ऐकणे आणि त्यांना मान देणे शिकली होती. मुख्याध्यापकांनी सर्वांचे आभार मानले. विद्यार्थी, शिक्षक आणि इतर काम करणाऱ्या लोकांचे कौतुक करायला त्या कधीही विसरत नसत. शाळेसाठी हा खूप मौल्यवान, भावपूर्ण आणि अपूर्व अनुभव होता.

वार्षिकोत्सवाच्या दिवशी असलेल्या भावनांची खोली तुम्हाला जाणवली का? नाही तर कित्येक वेळा आपण अगदी वेड्यासारखे वागत असतो. इतर सगळे दिवस किती सामान्य असतात, नाही का? असे का बरे घडत असेल?

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- आपल्या देशाचा स्वातंत्र्यसंग्राम तुम्हाला माहित आहे का? इतिहासातील ती अभूतपूर्व पाने आहेत. ती जरूर वाचा, त्यावर विचार करा आणि चर्चा करा. गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी कोणते चैतन्य, कोणती इच्छा एवढी प्रबळ ठरली, जिने साऱ्यांना एकत्र आणले?
- विविध भाषा शिकण्याचाही विचार करा. तुम्हाला किती भाषा येतात? विविध भाषेत बोलता येणे ही मजा आहे, नाही का?
- दुसऱ्या एखाद्या राज्यात जाऊन तेथील भाषा शिकण्यासाठी तुम्ही वेळ देणार का? जेणेकरून तिथे फिरताना, राहताना तेथील लोक आणि आपण सारे एक असल्याची जाणीव तुम्हाला होईल. त्यानंतर तुम्हाला त्या भाषेतील सोपी पुस्तके वाचता येतील आणि ते जमल्यास हळूहळू तुम्ही त्यांचे साहित्यही वाचू शकाल. जर तुम्ही उत्तरेकडे असाल, तर हिंदी चांगली शिका आणि दक्षिणेकडील एखादी भाषा शिका, तुम्ही कन्नड, तेलुगु, मल्याळमही शिकू शकता. जर तुम्ही दक्षिणात्य प्रदेशातील असाल तर बंगाली, ओरिया किंवा आसामी शिकण्याचा प्रयत्न करा. तुम्ही एकात्मिक

भावनेने संपूर्ण देश एकत्र आणू शकता. देशातील भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि विचार हेच देशाचे खरे वैभव आहे, याच्याशी तुम्ही सहमत आहात का?

- तुमच्या शाळेतील वार्षिकोत्सव आठवा बरं. ह्या वार्षिकोत्सवात आणि तुमच्या वार्षिकोत्सवात काही साम्य आहे का?

वाईट वाटूनच न घेणे शक्य आहे?

आता शाळा किंवा घरी घडणाऱ्या काही घटना पाहू, जेथे मुले दुखावली जातात आणि उदास होतात.

तुमच्या शिक्षकांकडून तुम्हाला चांगलाच ओरडा मिळतो. ही अगदी प्रत्येकाच्या आयुष्यात घडणारी घटना आहे. तुम्ही नक्कीच काहीतरी चूक केलेली असते. पण शांतपणे सांगण्याऐवजी प्रत्येक वेळी शिक्षक तुमच्याशी कठोर वागतात. जर शिक्षक योग्य आहेत हे पटले, तर इतर मुलांसमोर ओरडूनसुद्धा तुम्हाला कमी वॉईट वाटते. तुम्ही खरोखर शहाणे असाल, तर तुम्ही चूक सुधाराल, अशी चूक पुन्हा होणार नाही याची काळजी घ्याल आणि वॉईट वाटणे मनातून काढून टाकाल. शिक्षकांनी सांगितलेल्या गोष्टीकडे तुम्ही लक्ष द्याल, माफी मागाल आणि ती गोष्ट तिथेच सोडून द्याल. पण जर तुम्ही सूज नसाल, तर शिक्षकांचे शब्द विसरणार नाहीत. राग मनात धरून ठेवाल, स्वतः कसे बरोबर आहोत हे स्वतःच्याच मनाला वेगवेगळ्या मार्गांनी पटवत राहाल, मनातला राग आणखी कोणावर तरी काढाल. पण हे अजिबात शहाणपणाचे नाही, कारण यामुळे तुम्ही तुम्हालाच दुखवत राहणार आहात.

जेव्हा तुम्ही स्वतःची दुसऱ्या अधिक हुशार मुलाबरोबर तुलना करता, तेव्हाही दुखावले जाता, बरोबर ना? कदाचित तुम्हाला घरी आईबाबा सतत विचारत असतील, की त्या दुसऱ्या विद्यार्थ्याला किती गुण मिळाले, वगैरे. दुदैवाने त्यांच्या हे लक्षात येत नाही, की यामुळे तुम्ही दुखावले जात आहात. पण पुढच्या परीक्षेत तुम्हाला अधिक गुण मिळाले, तर त्यांच्या काय प्रतिक्रिया असतील हेदेखील लक्षात घेतले पाहिजे. तरीही पूर्वीच्या तुलनेमुळे तुम्हाला वॉईट वाटत राहते आणि हळूहळू नकळतपणे तुमच्या मित्रावर तुमचा, कितीही जीव असला, तरी त्याच्याशी तुम्ही तुटकपणे वागायला लागता! वर्गात शिक्षकही विद्यार्थ्यांमध्ये तुलना करत असतात. उत्तम, चांगला किंवा साधारण असे श्रेणी देतात. म्हणूनच परीक्षा जर खूप छान गेली नसेल, तर प्रगतिपुस्तक मिळण्याच्या वेळी कोणाला ते पटकन दिसू नये याकडे तुमचा कल असतो. कोणालाही,

अगदी आईवडलांनाही ते दाखवायला तुम्ही तयार नसता. ह्यातून काय लक्षात येते? तुम्हाला स्वतःला अजून दुखवून घ्यायचे नसते आणि वर्गातील तुमचा मान, तुमचे यश कायम राखायचे असते. पाहा बरं, आपण नेहमी इतर लोक आपल्याबद्दल काय विचार करतात याकडे लक्ष देत असतो. सर्वांनी आपल्याबद्दल उत्तमच म्हटले पाहिजे असे अपेक्षित असते. फक्त मित्रांसमोर आपली खरी ओळख स्पष्ट होत असते. म्हणूनच, तुम्ही जेव्हा वेड्यासारखे उत्तर देता, त्यावर तुमचे मित्र मोठ्याने हसतात आणि तेव्हा तुम्हाला वाईट वाटते. जर तुमच्याकडे खिलाडूवृत्ती नसेल किंवा तुम्ही सृज नसाल तर तुम्ही या सान्या गोष्टी मनात साठवून ठेवाल आणि न आवडणाऱ्या मुलांचा बदला कसा घ्यायचा याचा शांतपणे विचार करत राहाल. एका जखमेतून दुसरी, दुसरीतून तिसरी अशा अनेक जखमा होत राहतील.

शाळेत मजेमजेत सुरू झालेल्या चिडवण्याची सुरुवात एका मोठ्या भडक्याने संपते. तुम्ही एकमेकांना टोपणनावे ठेवली असतीलच, होय ना? कॅडबरी, ट्यूबलाईट, गोलगप्पा, रड्या अशी अनेक. तुम्हाला या नावांचा राग येत नाही. पण तुमचे जर काही बिनसले असेल आणि तुम्ही मजा करण्याच्या मनःस्थितीत नाही हे तुमच्या मित्राला कळले नसेल. तर मात्र तुमच्या रागाचा भडका उडतो. खरं तर त्या सकाळी तुमची आई किंवा तुमचे शिक्षक तुमच्यावर ओरडलेले असतात किंवा तुम्हाला कसली तरी वेगळीच चिंता असते. पण तुमच्या मित्राला या कशाचीच कल्पना नसते. तो तुम्हाला त्रास देतच राहतो आणि तुमच्या मनात दबलेला सगळा राग मग त्या मित्रावर निघतो. असे बरेचदा घडते आणि हे नक्कीच वाईट आहे. पुढच्या वेळी तुमच्या मित्राची मनःस्थिती पाहा, त्याच्या भावना समजून घ्या म्हणजे तुमच्याकडून मर्यादा ओलांडली जाऊन तो दुखावला जाणार नाही. एखाद्याची निरागस मजा दुसऱ्याला त्रासदायक होता कामा नये. तुम्ही चार्ली चॅप्लिन, लॉरेंस-हार्डी किंवा जॉनी वॉकरचे चित्रपट पाहिले आहेत का? अशा अनेक घटना घडत असतात ज्यामुळे खळाळते निरागस हास्य उमटते. पण ज्या क्षणी एखादी मजा कोणाच्या तरी जिव्हारी लागते आहे हे आपल्या लक्षात येते, तेव्हा आपण हसायचे थांबतो, प्रेक्षक शांत होतात आणि आपली सहानुभूती दुखावलेल्या माणसाला असते.

त्याप्रमाणे, शाळेत मुले मुलींना, मुली मुलांना चिडवतात. एखादी मुलगी कोणा मुलाशी बोलत असेल तर इतर मुली तिला चिडवतात. असं का होत असेल? मुलामुलींनी एकत्र गप्पा मारणं, पुस्तकांची अदलाबदल करून त्यावर चर्चा करणं, वाचन, खेळ एकत्र करणं हे नैसर्गिक नाही का? पण दुर्दैवाने, काही शिक्षकांना, पालकांना असं वाटतं की मुलामुलींनी वेगवेगळ्या खोल्यांत राहायला,

अभ्यास करायला पाहिजे. त्यामुळे हळूहळू जसजशी तुम्ही मुले मोठी होता, तेव्हा पालक, शिक्षक तुम्हाला त्यावरून सल्ले देतात आणि एक अस्वस्थ वातावरण निर्माण होते. मुलामुलींमध्ये एक कृत्रिम वातावरण निर्माण होऊ लागते. मुलामुलांचा आणि मुलीमुलींचा असे वेगळे गट होतात. अशा वेळी काय करावे?

याव्यतिरिक्त तुम्हांला कशामुळे वाईट वाटते? शिक्षकांचे ओरडणे, मित्रमैत्रिणींची वागणूक, तुलना, चिडवणे, मुलामुलींचा स्वभाव यांमुळे तुम्ही दुखावले जाता, ही याची उत्तम उदाहरणे आहेत. यापेक्षा कितीतरी गोष्टींचा विचार तुमच्या डोक्यात येईल कारण तुमच्या वयानुसार तुम्हाला येणारे ते अनुभव असतात. अशा अजून काही घटना आठवा आणि त्या घटनांची तुमच्या शिक्षकांबरोबर चर्चा करा.

हावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुम्हाला वाईट वाटते तेव्हा नेमके काय घडते हे लक्षात घ्या. शारीरिक वेदना ही मानसिक वेदनेपेक्षा मोठी नसते. जेव्हा तुमची तुलना होते किंवा तुम्हाला चिडवले जाते तेव्हा काय घडते? मनामध्ये तीच ती गोष्ट घुटमळत राहते आणि पुनःपुन्हा ते शब्द मनाच्या पृष्ठभागावर येत राहतात. तुम्ही इतर सर्व गोष्टीतून रस काढून घेता, किंवा तुम्हाला दुखवणाऱ्या व्यक्तीचा बदला घेता आणि आक्रमक होता. जेव्हा पुढच्या वेळेस तुम्हाला कोणी चिडवेल तेव्हा हे सर्व तुम्ही तपासू शकता.
- खरं तर, लहान किंवा मोठा प्रत्येक माणूस कधीतरी दुखावला जातो. हेच मोठ्यांबाबतही घडते. इतरांना बदलणे शक्य नाही. म्हणून आपले दुःख, ते कुठून सुरू होते? कसे वाढत जाते? कसे खदखदत राहते? या सान्यांचा आपणच शोध घेतला पाहिजे. पहिल्याच पायरीवर टिकून राहणे, म्हणजे वाईट वाटूनच न घेणे हे शक्य आहे का, ते पाहा. त्यासाठी सतत सतर्क असलेल्या मनाची आवश्यकता आहे.
- लहान असूनसुद्धा वाईट वाटून कसे घ्यायचे नाही, हे शिकायला आता सुरुवात करू या का?

पदवी आणि नोकरी

एका तरुण मुलीच्या ध्येयाची ही खरी गोष्ट आहे. सरस्वती हे तिचे नाव. एका दुकानात काम करणारे तिचे वडील जेव्हा वारले, तेव्हा ती बारावीत होती आणि तिचा धाकटा भाऊ लक्ष्मण आठवीत होता. वडील वारल्याच्या दुःखातून तिचे घर बाहेर यायचा प्रयत्न करत होते. एकटा कमावणारा माणूस गेल्याने जणू काही त्यांचे आयुष्यच थांबल्यासारखे झाले होते. सरस्वतीला आता घर चालवण्यासाठी काहीतरी खटपट करावी लागणार होती व याची तिला जाणीव होती. तिने मनाची तयारी केली आणि नोकरीच्या शोधाला लागली. तिला कोणत्याही स्वरूपाची नोकरी चालणार होती. तिच्या मुख्याध्यापिका बाईच्या ओळखीने तिला एका बाईच्या घरी आयाची नोकरी मिळाली. तिची सकाळीची ६.०० ते १२.०० शाळा होती. शाळा झाल्यावर ती १२.३० पर्यंत कामाच्या जागी पोहोचत असे. सरस्वती विद्यार्थिनी असल्याकारणाने मालकही परिस्थिती समजून घेत होते. सरस्वतीला बाळाला सांभाळायला आवडे. घरच्या सदस्याप्रमाणे सरस्वती त्या घरी मदत करी. ती प्रेमळ तर होतीच, पण काळजी घेणारीही होती. घरकामात ती सदैव दक्ष असे. पापड आणि लोणची विकून पैसे मिळवणाऱ्या आईला आता तिच्या पगारामुळे सरस्वतीच्या घरखर्चात मदत मिळू लागली. ते त्याच शहरातल्या एका छोट्या घरात आता राहू लागले. ते घर म्हणजे एक छोटी खोलीच होती. घरात पाण्याची सोय नव्हती. तरी त्यांनी धीराने राहायला सुरुवात केली. रात्री ९ वाजता दमून सरस्वती घरी येई. ती येईपर्यंत आई तिच्यासाठी जेवायची थांबे. दोघी साधेसेच जेवण जेवीत. पण जेवताना सरस्वती शाळेतल्या, बाळाला सांभाळतानाच्या गोष्टी सांगे. त्यानंतर ती तिच्या बारावीच्या परीक्षेचा अभ्यास करी. गृहपाठ पूर्ण करी. एवढे काम आणि अभ्यास करायला तिला आतूनच कुठलीशी ऊर्जा मिळत असावी. लक्ष्मण आठवीत होता आणि अभ्यासातही बऱ्यापैकी होता. त्याला बहिणीच्या कष्टांची विशेष जाणीव नव्हती, पण त्याचा तिला कोणता त्रासही नव्हता. उलट, तो आईला घरगुती कामात मदत करी. जुन्या मित्रांकडे जाऊन पापड आणि लोणची विकत असे.

लवकरच सरस्वती चांगल्या श्रेणीने बारावीची परीक्षा उत्तीर्ण झाली आणि ज्यांच्याकडे काम करत होती त्यांच्या मदतीने टेलिफोन ऑपरेटरची नोकरीही तिने मिळवली! तिचे वाईट दिवस आता सरले होते. तिला चांगला पगार मिळू लागला. अर्थात, कामाचे तासही वाढले आणि नवीन कौशल्येही आत्मसात करून घ्यावी लागली. तिने स्वतःची कार्यक्षमता, प्रामाणिकपणा दाखवून दिला. सर्वानाच ती आवडत होती. त्याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तिने दूरस्थ शिक्षण पद्धतीने बी.ए. पूर्ण केले. आता ती एक पदवीधर होती.

नेहमीच उत्साही असलेल्या सरस्वतीने आता तिच्या परिसरातील गरीब लोकांकडे लक्ष दिले. मोकळ्या वेळात अंध शाळेतल्या मुलांसाठी ती पुस्तके वाचून दाखवू लागली. समाजातील अन्याय, नागरिकांची निर्दयता यांवर लेख लिहून वर्तमानपत्रातून देऊ लागली. ती खऱ्या अर्थाने तिचे आयुष्य भरभरून जगत होती. शिवाय एम.ए.चा अभ्यासही एकीकडे शांतपणे करित होती.

पण सरस्वतीच्या समोर नवीनच प्रश्न उपस्थित झाला. लक्ष्मण ७२% मिळवून बारावी पास झाला. दोघींनाही आनंद झाला खरा पण लक्ष्मणला बी.एस्सी.साठी कोणत्या महाविद्यालयात प्रवेश मिळेल यावरून त्या चिंतेत होत्या. आजूबाजूचे अनेक बेकार पदवीधर पाहून सरस्वतीला लक्ष्मणने वेगळी वाट निवडावीशी वाटत होती, जेणेकरून त्यालाही नोकरी मिळेल. तिने मित्रमैत्रिणींकडे चौकशी केली आणि शहरातल्या पॉलिटेक्निकमध्ये प्रवेश घेण्याबाबत त्यांनी सुचवले. सरस्वती स्वतः तिथे गेली आणि तेच योग्य महाविद्यालय आहे याची तिला खात्री पटली. तेथे तीन वर्षांचा डिप्लोमा होता. पण इलेक्ट्रिकल आणि मेकॅनिकल दोहोंमध्ये भरपूर व्यावहारिक ज्ञान आणि कार्यशाळेचा दांडगा अनुभव घेता येणार होता. अर्थात, नेहमीची पदवीला अधिक उत्तम समजणाऱ्या त्याच्या इतर मित्रांनी तसे शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयांत प्रवेश घेतलेला असताना लक्ष्मणला पॉलिटेक्निक महाविद्यालयामध्ये प्रवेश घेण्याबाबत राजी करणे अवघड होते. तरीही सरस्वतीचा निर्णय ठाम होता आणि खरोखरच ती समंजस होती. त्या ठिकाणी जाण्याबाबत तिने त्याला सांगितले. तेथे जाऊन आल्यावर लक्ष्मणलाही खरोखरच सारे पटले. त्यालाही यंत्रांबरोबर काम करणे आवडायचे. शिवाय त्याला चांगले मार्क्स मिळाले होते. स्वतःच्या गुणवत्तेवर त्याला प्रवेश मिळत होता. सरस्वतीला आनंद झाला.

एका वर्षात आपण योग्य निर्णय घेतला असल्याची त्याला खात्री पटली. पॉलिटेक्निकमध्ये त्याने अनेक कौशल्ये आत्मसात केली आणि त्याचा डिप्लोमा पूर्ण झाल्यावर लगेच त्याला यंत्रे बनवणाऱ्या कारखान्यामध्ये कामही मिळाले. तो खरोखरच उत्कृष्ट मेकॅनिक होता आणि सर्वाना हवाहवासा वाटे. आपल्या देशाला खरोखरच चांगले मेकॅनिक, इलेक्ट्रिशियन्स यांची आवश्यकता आहे.

टेबलावर बसून बौद्धिक काम करणारे लोक, हाताने काम करणाऱ्यांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत श्रेष्ठ नाहीत.

सरस्वतीची अजूनही खूप मोठी स्वप्न होती. काही वर्षांतच लक्ष्मणने स्वतःचा उद्योग सुरू करावा असे तिला वाटत होते. अशा तरुण उद्योजकांना शासनाकडून कर्ज मिळे. तिने त्याचा जम बसवून द्यायचे मनाशी पक्के केले.

सरस्वती तिच्या टेलिफोन ऑपरेटरच्या नोकरीत खूप होती. तिला समाजसेवेत रस होता. भावाचे प्रशिक्षण सुरू होते. घरकमाईतही हळूहळू वाढ होत होती. आता ते थोड्या मोठ्या घरात राहायला गेले. तिची आई अशक्त असली तरी मनाने खंबीर होती. तिने पापड आणि लोणची विक्रीसाठी बनवायचे थांबवले. पण ती स्नेह्यांसाठी ते बनवतच होती आणि आनंदाने मुलांसाठी साधे जेवण बनवत होती. त्यांनाही आईच्या हातचे साधे जेवण गोड वाटे. रात्री ते एकत्र जेवायला बसत असत.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- खरंच आहे, की आपण शाळेत असताना चांगल्याशा महाविद्यालयात प्रवेश मिळवावा, पदवी घ्यावी, चांगली नोकरी करावी, असेच वाटत असते ना?
- महाविद्यालयाची पदवी एखाद्या विशिष्ट नोकरीसाठी तुम्हाला तयार करू शकत नाही, हे खरे ना?
- बँकेत काम करणारा कर्मचारी हा दुकानातील सुतारापेक्षा किंवा दुरुस्ती करणाऱ्यापेक्षा वरचढ मानला जातो हे एक सर्वसाधारण मत आहे. पण खरोखरच तसे मानता येईल का? आणि ते योग्य ठरेल का?

अदितीला भेडसावणारे प्रश्न

मोटरपार्ट्स विकणारा विक्रेता होण्यापेक्षा बँकेचा क्लर्क (कारकून) होणे चांगले नाही का? हे जरा विचित्रच आहे ना? प्रत्येक समाजाला

विविध प्रकारची कामे करणारी माणसे हवी असतात आणि जर तुमच्या हातात कला असेल तर तुम्हाला उत्कृष्ट सुतारकाम किंवा कारागीर होण्यासाठी शिक्षण का देऊ नये? अशा प्रकारचे प्रशिक्षण तुम्हाला देण्यासाठी संस्था आहेत. जेव्हा तुम्ही दहावी किंवा बारावी उत्तीर्ण होता, तेव्हा तुमच्यासमोर तुमचे करिअर निवडण्यासाठी भरपूर पर्याय असतात.

भरपूर कष्ट घेतलेल्या काही लोकांना तुम्ही ओळखता का? किंवा तुम्हाला कधी संकटांना सामोरे जावे लागले आहे का? अशा वेळी तुमच्याकडे कोणते गुणविशेष असणे अपेक्षित आहे?

शहरातल्या एका सरकारी शाळेत अदिती शिकत होती. ती आठवीत होती. सदैव उत्सुकतेने भारलेली. आणि आजूबाजूला काय चालले आहे, देशात, विदेशात काय घडत आहे याबाबत तिच्या मनात असंख्य प्रश्न असायचे. तिचे वडील तिला रोज मराठी आणि इंग्रजी वर्तमानपत्रे वाचायला प्रोत्साहन देत. वर्तमानपत्र हे शाळेतल्या मुलांसाठी नसून मोठ्या माणसांसाठी असते या विचाराने सुरुवातीला वर्तमानपत्र वाचण्यासाठी ती नाखूष होती. पण तिच्या वडलांनी तिला समजावले आणि तिला वर्तमानपत्र वाचायची सवय लागली. सकाळच्या वर्तमानपत्राची आता ती वाट पाहू लागली आणि शाळेत जाण्यापूर्वी त्यावर नजर टाकूनच ती जाई. ती जेवढा अधिकाधिक विचार करी, तेवढे मोठ्या लोकांनी बनवलेल्या या जगाबद्दलचे प्रश्न तिला घेरून टाकीत.

जेव्हा तिने वर्तमानपत्र वाचायला सुरुवात केली तेव्हा रोजच्या रोज वर्तमानपत्रातून वाचलेल्या अपघात, चोऱ्या, गुन्हे किंवा खून ह्या सर्व गोष्टी या सान्या खऱ्या घटना असतात, काल्पनिक कथा नाहीत हे तिला समजले. देशात किंवा विदेशात भयंकर घटना घडल्याशिवाय एकही दिवस जात नाही. विमानाचे अपहरण, बँकेची लूट, रेल्वेचे रुळावरून घसरणे अशा कितीतरी गोष्टी वाचून 'हे

जग किती निर्दयी आहे!’ तिच्या मनात असा विचार येई. सगळीकडे एवढी हिंसा! आणि वर्तमानपत्रातही अशा गोष्टींना एवढे महत्त्व का? कधीकधी तर वर्तमानपत्रातल्या ह्याच बातम्या ठळक असतात. अशा विचारांनी ती बेचैन होई.

हळूहळू अभ्यासाने तिच्या लक्षात येऊ लागले, की अत्यंत आधुनिक असल्याकारणाने रशिया आणि अमेरिका प्रबळ आहेत. त्या दोघांचेही सैन्य अत्याधुनिक शस्त्रांनी सज्ज आहे. दोघांकडेही अणुबाँम्ब आहेत, ज्याने लाखो लोक मरतील आणि पृथ्वीवरचा एखादा भाग पूर्णपणे उद्ध्वस्त होईल. प्रबळ राष्ट्रांमधील ती दोन राष्ट्रे होती हे तिच्या लक्षात आले. ज्यू, अरब, इराक आणि इराण सर्व ठिकाणी युद्धे चालूच असतात. अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, बांगला देश, श्रीलंका आणि अर्थात भारतामध्येही तणाव आहेतच. तिला या गोष्टी पूर्णत्वाने लक्षात येत नव्हत्या, पण एखादी गंभीर घटना ऐकल्यावर ती प्रश्न विचारीत राही. एकदा तिने चांगल्याशा विद्यापीठातून पोलिटिकल सायन्सचा अभ्यास करायचा आणि जगातल्या देशांची परिस्थिती जाणून घ्यायची असे देखील ठरवले.

त्यानंतर काही दिवसात मात्र एका घटनेने तिचे मन, लक्ष दुसऱ्याच गोष्टीकडे वळले. नवविवाहितेने माहेरून हुंडा न आणल्याने नवऱ्याने आणि सासरच्या लोकांनी त्या सुनेला जाळून मारल्याची भयानक बातमी तिने वाचली. त्या मुलीच्या वडलांनी बऱ्यापैकी पैसे आणि काही घरगुती वस्तू दिल्या होत्या. पण स्कूटर किंवा फ्रीजसारख्या वस्तू मिळाल्या नसल्याने सासरचे लोक तिला रोज टोचून बोलत. अर्थात तिच्या नवऱ्याने तिने आत्महत्या केल्याचा खुलासा केला. पण शेजारच्यांनी तो खून असल्याचे ठासून सांगितले. ह्या घटनेने अदिती घाबरली होती. तिने आईला, शिक्षकांना हुंड्याच्या प्रथेबाबत विचारले. मुलींना मुलांपेक्षा कमी दर्जाचे का मानले जाते? लग्न ठरवण्याच्या अगोदर मुलांकडून पैसे का मागितले जात नाहीत? अशा वाईट प्रथा बंद होण्यासाठी सरकार ठोस पावले का उचलत नाही? तिच्या प्रश्नांतून राग व्यक्त होत होता. तिने चौकशी केल्यावर कळले, की ह्या प्रथा बंद करण्यासाठी कायदा आहे; पण प्रत्यक्षात हे काही थांबलेले नाही. हुंड्याच्या विरोधात स्त्रियांच्या बाजूने लढणाऱ्या काही महिला संघटना आहेत आणि त्या जनजागृती करतात हे तिच्या लक्षात आले. एके दिवशी अशाच एका महिला संघटनेला देणगी देण्याबद्दलची जाहिरात तिने वर्तमानपत्रात वाचली. ते पाहून लगेच तिने आपले पिगीबॅगमध्ये साठवलेले पन्नास रुपये घेतले आणि ती टपाल खात्यामध्ये गेली. पैसे पाठवण्यासाठी मनीऑर्डर फॉर्म भरला आणि संघटनेच्या कार्यवाहकाच्या नावाने पाठवून दिला. त्यानंतर तिला ‘आतून’ बरे वाटले. खरोखरच, एखादी गोष्ट आपल्याला मनापासून पटली

किंवा भावली तर आपण तातडीने कामाला लागतो, नाही का? असेच तुम्हाला आतून हलवणारे, कार्य करायला भाग पाडणारे तुमच्या आयुष्यातील प्रसंग आठवतात का?

त्यानंतर अदिती मुलींसंदर्भात मिळेल तिथून - वर्तमानपत्रं, मासिके, काका, मावशी, नातेवाइकांकडून माहिती गोळा करू लागली. गावात मुलींपेक्षा मुले अधिक संख्येने शाळेत जातात हे तिच्या लक्षात आले. अजूनही बरेचसे लोक मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा आणि मुलगी परक्या घरचे धन समजतात. वयाच्या पाचव्या वर्षापासून मुली कामे करायला लागतात. लहान भावंडांना सांभाळणे, सरपणासाठी लाकडे गोळा करणे, विहिरीतून पाणी काढणे, लादी पुसणे अशी कित्येक. म्हणून त्या शाळेत जाऊ शकत नाहीत. जरी त्यांना शाळेत घातले गेले तरी काही दिवसांनी घरच्या कामांसाठी शाळेतून नाव काढण्यात येते. त्यांच्या आयांना मुलींच्या वडलांसोबत शेतावर राबावे लागते. बहुसंख्येने असणाऱ्या गरीब शेतकऱ्यांच्या घरातली ही परिस्थिती आहे. प्रत्येक मुलीला शिक्षणाचा अधिकार नाही का? आणि तो त्यांना कसा मिळवून द्यायचा? हा अदितीचा प्रश्न होता.

पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांचा आवाज कमी असला तरीदेखील आज त्या आपल्या देशाच्या पंतप्रधान पदापर्यंत पोहोचल्या आहेत. समाजातील स्त्रियांचे स्थान, त्यांनी आज निवडलेल्या नानाविध व्यवसायाच्या वाटा या साऱ्यांची चर्चा अदितीच्या मावशीच्या घरी सुरू होती. तिच्या मावशीलाही अशा संस्थांमध्ये स्वारस्य होते. कारखान्यात काम करणाऱ्या स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी मजुरी मिळते. अशा प्रकारचे होत असणारे अन्याय हा तेशील चर्चेचा प्रमुख विषय होता.

अदितीला ह्या साऱ्यात रुची होती. ‘ती अजून शाळकरी विद्यार्थिनी आहे, तिला अजून खूप शिकायचे आहे आणि मग अशा समाजसेवेत भाग घ्यायचा आहे,’ ह्याची आठवण तिची आई तिला वरचेवर करून देई. ‘हा वेळ सत्कारणी लाव. स्वतःला तयार कर, तू काय करू शकतेस याचा अंदाज घे,’ असे आई तिला सांगे.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- जगात, आजूबाजूला घडणाऱ्या ह्या अशा घटनांबद्दल तुम्हाला काय वाटते? तुम्ही सत्य बदलू शकता का? निरक्षरता, गरिबी, अन्याय, आरोग्य यांबद्दल योग्य माहिती मिळवा आणि मनात त्या संदर्भातल्या प्रश्नांचा विचार करा.

पैसा मिळवण्यात गैर काय?

मोहनचे वडील मर्चंट नेव्हीमध्ये होते. इतर देशांशी चालणाऱ्या व्यापारासाठी त्यांना बोटीवर महिन्यातले कधी वीस-पंचवीस दिवस तर कधीकधी दोन-तीन महिने जावे लागे. त्याच्या वडलांना त्यांचे काम आवडत असे. ते शाळेत असल्यापासून, त्यांनी मार्को पोलो, वास्को-द-गामा अशांच्या गोष्टी वाचल्या होत्या. खलाशी व्हायचे त्यांचे तेव्हापासूनचे स्वप्न होते. पण आता त्यांच्या आयुष्यात त्यांचा मुलगा मोहन, मुलगी उषा आणि अर्थात बायको इरावती होती. ह्या कामामुळे त्यांना त्यांच्या कुटुंबापासून दूर राहावे लागत होते. ते बोटीवरून नियमितपणे प्रत्येकाला पत्रे लिहीत. मोहन त्यांच्याप्रमाणेच उत्साही, खोडकर, धाडसी होता. तो हुशार होता. फक्त त्याला मार्गदर्शनाची आवश्यकता होती. त्यामुळे त्याचे वडील अगदी नित्यनियमाने पत्रे लिहीत. त्याचे वडील आता मोहनच्या प्रश्नाला उत्तर देत होते. मोहनने विचारले होते 'अधिक पैसे मिळवण्यासाठी अधिक काम केले तर बिघडले कुठे? पैशामुळे सत्ता मिळते, सत्तेमुळे समाजात स्थान मिळते. श्रीमंत लोक त्यांच्या पैशाने मजा करतात आणि सुखात राहतात. तरी पण काही लोक पैशाला वाईट का म्हणतात? तो मिळवण्यामध्ये गैर काय आहे?' मोहनचे त्याच्या मित्राशी - ताहीरशी बोलणे झाल्यावर त्याने वडलांना हा प्रश्न विचारला होता.

त्यावर वडलांचे उत्तर होते,

माझ्या वेड्या मुला,

तुला आज एवढा मोठा झालेला पाहताना मला किती आनंद होत आहे! ताहीर आणि तू अशा प्रश्नांवर चर्चा करता हे पाहून खूप आनंद झाला. माझा छोटा मुलगा खरंच मोठा होतोय, मी पुनःपुन्हा पत्र वाचत राहिलो. तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा मी प्रयत्न करतो. पैसे मिळवण्यात चूक किंवा बरोबर असा कोणताच तर्क न काढता मुळात पैशांची गरज का आहे, इथपासून सुरुवात करू या. ह्या प्रश्नाचे उत्तर अगदी सरळ आहे. माणसाला जगण्यासाठी पैसा लागतो. ऊन-वाऱ्यापासून संरक्षणासाठी घर बांधताना पैसे लागतात. धान्य मिळवण्यासाठी,

अन्न शिजवण्यासाठी पैसे लागतात. आरामदायी कपड्यांसाठी पैसे लागतात. त्याचे कुटुंब असेल तर मुलांना शिकवण्यासाठी, त्याच्या वध्या-पुस्तकांसाठी पैसे लागतात. त्याच्यावर आईवडलांची जबाबदारी असेल, तर त्याला अधिक पैसे लागतात. सध्याच्या बदलत्या आणि प्रदूषित वातावरणामुळे आजार वाढलेले आहेत. आपण आजारी पडल्यावर औषधांसाठी आणि डॉक्टरला पैसे द्यावे लागतात. देशात किंवा देशाबाहेर फिरण्यासाठी पैसे लागतात. त्याशिवाय माणसाला मनोरंजनासाठी, कधीतरी एखादा चित्रपट पाहण्यासाठी अथवा रेडिओ विकत घेण्यासाठी पैसे पाहिजे असतात. अन्न, वस्त्र, निवारा, प्रवास, औषधे, मनोरंजन ह्या माणसाच्या सध्याच्या दैनंदिन गरजा आहेत. कारखान्यातील एखादा कामगार कमी पैसे मिळवतो, हुशारीने वापरतो आणि कमी-अधिक प्रमाणात समाधानी असतो.

पण समस्येला सुरुवात होते जेव्हा तो स्वतःची - मोठी घरं, अधिक चांगले कपडे, अत्याधुनिक मनोरंजनाची साधने, मोठ्या गाड्या असलेल्या माणसांशी - तुलना करू लागतो. सामान्य माणसाला मनोरंजनावर खर्च करण्यासाठी पुरेसे पैसे नसतात. बरेचदा अशा लोकांच्या मनात ईर्ष्याही उत्पन्न होते. ह्या वेळी स्पर्धा सुरु होते : आपल्या मुलांकडे नवीन खेळणी असतील तर किती मजा येईल! अशी कल्पना तो करतो आणि पुढची यादी न संपणारी असते. तो करत असलेले साधे काम त्याला आवडेनासे होते. आयुष्यातल्या छोट्या-छोट्या गोष्टींतून एरवी मिळत असलेला निखळ आनंद मिळेनासा होतो. आपण साहेब व्हावे, अशी इच्छा होऊ लागते. त्याला यशाची शिडी चढायची असते कारण अधिक यशातून अधिक पैसा, अधिक सत्ता मिळेल, असे वाटत असते. अशा तऱ्हेने समाजातील लोकांत, परस्परांत शर्यत लागते. आपल्याला पाहिजे ते मिळाल्यास लोक खूश होतात आणि न मिळाल्यास दुःखी. ह्या इच्छा अमर्यादत आहेत, कारण प्रत्येक क्षणाला अधिक चांगले पर्याय उपलब्ध होत आहेत. चांगल्या गाड्या, चांगले फ्रीज, चांगली यंत्रे, अधिक सुखसोयी, अधिक मनोरंजन. तरीही माणूस अजूनही नवे पर्याय शोधतो आहेच. त्यामुळे ह्या 'अधिक'च्या इच्छेला अंत नाही. हे तुझ्या लक्षात आले का?

त्यामुळे उदाहरण म्हणून एखादा कारकून विचारात घेऊ या. तो कामाला सुरुवात करतो, तेव्हा तो कमी पैशात समाधानी असतो. पैशांची बचत करण्यामागे असतो. आपल्या आईवडलांची काळजी घेतो, आजूबाजूच्या लोकांना आनंदी ठेवतो. कधीतरी एखादी भेटवस्तू आणतो. पण अशा वेळी वस्तूपेक्षा व्यक्ती महत्त्वाच्या असतात. संध्याकाळी मोकळ्या वेळेत तो त्यांच्याबरोबर फिरायला जातो, उद्यानात जातो. ते गोष्टी, विनोद एकमेकांना सांगतात. आकाश, झाडे,

पक्षी यांना पाहात असताना आपणही निसर्गाचा घटक असल्याची त्यांना जाणीव होते. तेव्हा कामासाठी आणि आनंदाने एकत्र राहण्यासाठी वेळ होता. आपण साहेब व्हावे ही ईर्ष्या मनात नसल्याने कार्यालयातदेखील त्याचे मन शांत होते. प्रत्येक लहानसहान गोष्टीकडे तो लक्ष देऊ शकायचा. त्यामुळे दिवसाच्या शेवटी तो समाधानाने झोपायचा. ठरवलेले काम पूर्ण झाल्यावर कसे शांत वाटते, ह्याचे हे सोपे उदाहरण आहे.

परंतु जेव्हा तो इतरांप्रमाणे अधिक पैसा, सत्ता यांची अपेक्षा ठेवू लागतो, तेव्हा मनाप्रमाणे सारे मिळवेपर्यंत अधिक आक्रमक आणि चिडका होतो. ध्येय, पैसा आणि त्यातून मिळणाऱ्या वस्तू, सत्ता मिळाल्याचे सुख हे त्याला आता महत्त्वाचे असते. तरीसुद्धा घरात सुख येण्याऐवजी भांडणे, वादविवाद, गैरसमज वाढू लागतात. पूर्वीचे नवराबायकोतील मित्रत्वाचे नाते लोप पावते. दोघांमध्ये क्वचितच संभाषण होते. ती आता खरेदी, पार्टी यामध्ये मग्न होते. मुलांना नोकरांकडे सोपवते. त्यांच्याकडेही दुर्लक्ष होते. एकमेकांबद्दल प्रेम आणि ओढ जवळपास नाहीशी होते.

असे आयुष्य तुला अधिक योग्य वाटते? मर्यादित पैसे असलेल्या समाधानाच्या आयुष्यात ध्येय आणि ईर्ष्या यांनी जागा घेतली; अधिक चांगली नोकरी, अधिक पैसे, अधिक सत्ता यांमध्ये स्पर्धा सुरू झाली. नवनवीन गोष्टींनी आयुष्य अधिक सुखकर होण्याऐवजी त्यातले पूर्वीचे छोटे आनंद नाहीसे झाले. आता तुला पैसा वाईट आहे असे वाटत नाही का? पैशांतून येणाऱ्या वस्तू घेणे मूर्खपणाचे वाटत नाही का? हे सर्व तहीरलाही सांग. त्याच्याशी चर्चा कर आणि पुढच्या पत्रातून मला कळव.

आई आणि उषाची काळजी घे. छान राहा.

तुझा,

बाबा.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- वाढत जाणाऱ्या अधिकाधिक इच्छा, पैसे यावर तुमची मते जाणून घ्यायला नक्कीच आवडेल. तुम्हाला जेव्हा नवे काही मिळते तेव्हा तुम्ही किती खूश असता! आणि एखादी गोष्ट गमावल्यावर तुम्हाला काय वाटते? सर्व गोष्टींचा विचार करा.

विज्ञान खरोखरच वरदान आहे का?

बच्चू उत्तरेला पर्वतरांगांमध्ये राहणारा मुलगा होता, जिथे सफरचंद, आलुबुखार, पेर, नासपती यांच्या बागा होत्या. त्याचे वडील बागकाम करत आणि आई घर सांभाळी. सरपणासाठी लाकडे गोळा करणे, स्वयंपाक बनवणे इ. बच्चू आणि त्याच्या बहिणी शाळेत जात. त्याचा छोटा भाऊ फक्त दोन वर्षांचा होता. त्याचे आजी-आजोबा, विधवा आल्या सारे एकत्र राहत. मुन्नी आत्याचा नवरा युद्धात शहीद झाला होता. ते खूप श्रीमंत नसूनही समाधानी होते. त्यांच्या घरात नुकतीच वीज आली होती, ट्रान्झिस्टर होता. बच्चूच्या वडलांनी मुंबईतल्या एका व्यापाऱ्यासाठी भरपूर काम केल्याने त्यांना तो त्याच्याकडून भेट मिळाला होता. जवळच्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी तो कसा वापरायचा ते त्यांना शिकवले. त्या रेडिओचा आवाज ऐकून लहान भावंडांचे डोळे चमकायचे आणि कान टवकारायचे.

बच्चू नुकताच दोन महिने काकांकडे राहून आला होता. त्याचे काका चाळीसएक किलोमीटरवर असलेल्या शहरात राहत होते. काकांकडे राहून बच्चू बऱ्याच नव्या गोष्टी शिकला होता आणि सगळ्यांना सांगण्यासाठी अधीर होत होता. त्याच्या आईने मोठ्या मुश्किलीने त्याला गप्प केले होते. एका नव्या विश्वातून यावे असे अनुभव तो सांगत होता. त्याचे काका कप्तान असल्याने मोठ्या घरात राहत होते. एखादी वस्तू जेव्हा त्याला समजावून सांगता येत नसे तेव्हा तो तिचे चित्र काढी. असेच त्याने फ्रीजचे चित्र काढले. काकांच्या घरात विजेवर चालणारी अशी एक वस्तू आहे जी पदार्थ थंड ठेवते याचे घरच्यांना आश्चर्य वाटले. तेसुद्धा त्या पर्वतरांगांमधून कधी बाहेर पडले नव्हते. त्यामुळे सर्वांना आश्चर्य वाटत होते. त्यानंतर त्याने रेडिओ, रेकॉर्ड प्लेअर, खोली गरम करणारा हीटर, दूरच्या ठिकाणांची त्या वेळची चित्रे दाखवणारा टी.व्ही., लंडन, न्यूयॉर्क, टोकियो अशा दूरच्या ठिकाणी गप्पा मारता याव्यात म्हणून असलेला टेलिफोन या साऱ्यांबाबत सांगितले. त्याने विमानाचे उड्डाण पाहिले. जेट विमान आणि इतर पुष्कळ युद्धसामुग्री पाहिली. तो खूप खूश झाला होता. विज्ञानाचा

अभ्यास करून अनेक नव्या वस्तू आपणही बनवणार आणि प्रसिद्ध होणार असे त्याने सांगितले.

व्हरांड्यात बसून हातात हुक्का घेऊन आजोबा साऱ्या गोष्टी ऐकत होते. बच्चूच्या गोष्टी ऐकताना अधूनमधून ते हसत होते, तर कधी कुठल्याशा विचारात हरवत होते. त्यांनी बच्चूला सांगितले, 'विज्ञानाने अनेक अद्भुत गोष्टींचा शोध लावलेला आहे, हे खरे आहे. जे लोक ह्या वस्तू खरेदी करू शकतात ते अधिक सुखकर आयुष्य जगतात. पण मला सांग, तुझे काका-काकू आणि त्यांची मुले खरंच सुखी आहेत? संध्याकाळी एकत्र येऊन ते गाणी म्हणतात किंवा गोष्टी सांगतात? त्यांचे कोणी मित्र आहेत का? त्यांचे आयुष्य नेमके कसे आहे?'

हे ऐकल्यावर बच्चू विचारात पडला. 'पण त्यांच्या घरी एवढ्या नव्या वस्तू आहेत म्हणजे ते सुखी असायलाच हवेत,' त्याने सांगितले. पण त्यांचा चुलत भाऊ - मिंदू - वायुसेनेत होता. तो युद्धात मारला गेल्याचे त्यांना दुःख होते. काकू खूपच दुःखी होती. हे आठवल्यावर बच्चूच्या विचारांची दिशा बदलली.

माणसाने मनोरंजन आणि सुखासाठी नव्या वस्तूंचा शोध लावला. पण नव्या शस्त्रांच्या शोधाने हजारांचे प्राण जात आहेत, हे बच्चूने लक्षात घ्यावे असे आजोबांना वाटले. 'युद्धात किती लोक मारले जातात? एका माणसाला दुसऱ्या माणसाचा जीव घेता यावा यासाठी लागणाऱ्या नव्या शस्त्रांचा शोध लावतो, हे योग्य आहे का? इथे जगण्याचीसुद्धा भीती वाटते,' आजोबा पुटपुटले आणि उदास झाले.

आजोबांच्या बोलण्याने वातावरणात शांतता पसरली. त्यांच्या खोल आवाजाचा परिणाम झाला. बच्चूने लक्षपूर्वक आजोबांच्या साऱ्या गोष्टी ऐकल्या. त्याच्या मनात आजोबांनी सांगितलेले शब्द जणू कोरले गेले होते. तरीही काकांकडच्या नव्या वस्तू त्याला आकर्षित करत होत्या. त्या वेळी विज्ञानाचे दुरुपयोग किंवा युद्धाचे दुष्परिणाम यांचा तो विचारही करू शकत नव्हता. पण मनात प्रश्न निर्माण झाले होते, जे त्याने नंतर आजोबांना विचारले. आजोबांचे काही मित्र सैन्यात होते. कसे लोकांचे प्राण जातात, शहरेच्या शहरे उद्ध्वस्त होतात, लोक बेघर होतात, हे सारे त्यांनी बच्चूला सांगितले. बच्चू शांतपणे आजोबांचे बोलणे ऐकत होता. आजोबांचे म्हणणे योग्य होते.

दुसऱ्या महायुद्धात १९४५ साली अमेरिकेने हिरोशिमा, नागासाकीवर टाकलेल्या बॉम्बच्या संदर्भात तुम्ही वाचले आहे का? काही क्षणात ही दोन शहरे बेचिराख झाली. लाखो जण मेले आणि काही आयुष्यभरासाठी अपंग झाले.

आज मानवाकडे याहूनही भयानक शस्त्रं आहेत. आज पृथ्वीवर कुठेही ह्यांचा वापर केला तर जगणे मुश्कील होईल. मनुष्यप्राण्यासह जनावरे, कीटक,

झाडे सारे नष्ट होतील. पृथ्वीवरील बराचसा भाग निर्जीव होईल. मनुष्य विज्ञानाचा उपयोग विनाशासाठी करत आहे ही दुःखद गोष्ट नाही का?

पण ह्याचीच एक जमेची बाजूदेखील आहे. विज्ञानाचे काही आविष्कार इतके अभूतपूर्व आहेत, की ज्यावर आपल्या डोळ्यांनीच विश्वास ठेवावा.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- प्रवास, उद्योग, कृषी, शल्यचिकित्सा यांतील विज्ञानाच्या नानाविध शोधांची तुम्ही यादी काढू शकता का? विज्ञानामुळे जसे आपल्याला तोटे झालेले आहेत, तसेच शास्त्रज्ञांच्या अथक प्रयत्नांमुळे फायदेही झाले आहेत हे सत्य आहे. त्यांचे आयुष्य, त्यांनी केलेले खडतर प्रयत्न, दाखवलेली चिकाटी, केलेले समर्पण यांबद्दल नक्की वाचा. विज्ञानाचा अभ्यास हा एक अद्भुत अनुभव होऊ शकतो, जो तुमच्यासमोरही अनेक क्षेत्रं खुली करेल.

पालकांच्या चिंता

तुमच्यामुळे पालकांना वाटणाऱ्या चिंतांचा कधी तुम्ही विचार केला आहे का? काही उदाहरणे पाहू या.

फैसलच्या आईला त्याच्या तब्येतीची काळजी आहे. त्याच्या शाळेची वेळ सकाळी सात ते दुपारी एक. म्हणजे शाळेच्या बससाठी त्याला साडेसहाला घर सोडावे लागते. मोठ्या प्रयत्नांनी काही वेळा पेलाभर दूध त्याच्या पोटात जाते, इतर वेळेस काहीच नाही. मुलांना दूध प्यायला लावणे मोठे कष्टाचे काम आणि पूर्णान्न म्हणून तेच उत्कृष्ट! फैसलची आई सकाळी पाच वाजता उठून त्याला डब्यासाठी पराठे किंवा सॅडविच करून देते. शक्य तेव्हा एखादे फळही कापून देते. पण, त्याने मधल्या सुट्टीत त्याचा डबा खाल्ला असेल अशी खात्री तिला कधीच नसते. कधी एखादा कावळा डबा घेऊन जातो कारण सुट्टीच्या वेळेत हजारो मुलांनी डबे उघडल्यानंतर तिथे कावळ्यांची गर्दी होते. कधी काही मुले त्याचा डबा पळवतात आणि त्याला चिडवण्यासाठी रिकामा डबा आणून देतात. शाळेत अशी दांडगट मुले असतातच ना! ह्याचाच अर्थ दुपारचे दोन वाजेपर्यंत मुलाने काहीही खाल्लेले नसते आणि घरी यायच्या वेळी कावळ्यांनी पोटात थैमान घातलेले असते. त्याच्या तब्येतीसाठी हे योग्य नाही हे फैसलच्या आईला माहीत आहे. वाढत्या वयातील मुलांना ठराविक वेळाने सकस आहार दिला पाहिजे. या वयात शरीराला प्रथिने, कॅल्शियम, जीवनसत्त्वांची गरज असते. शाळा शहराच्या मध्यवर्ती भागात असल्याने शाळेला मैदान नाही; त्यामुळे त्याचा पुरेसा व्यायामही होत नाही. योग्य आहार, योग्य व्यायाम आणि योग्य झोप या गोष्टी वाढत्या वयात महत्त्वपूर्ण ठरतात. शाळेच्या वेळांमध्ये काही कारणांमुळे शक्य नसल्याने फैसलच्या आईकडे कसलाच पर्याय नाही. त्यामुळे फैसलच्या तब्येतीची ती खूप चिंता करते.

जसपाल आणि यशपाल भाऊ आहेत. दोघांमध्ये जसपाल गंभीर वृत्तीचा आणि अभ्यासू. यशपाल दहा वर्षांचा, सहावीतला विद्यार्थी, अनेक नवे विषय अभ्यासक्रमात आलेले असतानाही तो बालिश. खेळण्यात मग्न. शिक्षक त्याच्या

रोजनिशीत गृहपाठ पूर्ण न केल्याचे शेर वरचेवर लिहीत असत. आईने अनेकदा समजावले, काही वेळा रागावली, वडलांनी वाद घातला, बरेचदा अभ्यासासाठी ते त्याच्या शेजारी बसत. काही मुले बरीच वर्षे खेळकरच कशी राहतात, असा तिला प्रश्न पडे. तिने गुणी जसपालबरोबर त्याची कधीही तुलना केली नाही; पण हा धाकटा मुलगा तिच्यासाठी एक प्रश्न बनला होता.

दीपू आता नववीत होती. तशी ती लाजाळू, संकोचीही नव्हती, तरी तिच्या आईला अनेक लहानसहान गोष्टींची काळजी वाटे. शाळेची बस घराजवळ येत नसे. त्यामुळे दीपू आणि तिची मैत्रीण मारिया रिक्षाने शाळेत जात. रिक्षाचालक विश्वासू आणि शाळा अर्ध्या तासाच्या अंतरावर असली तरी तिच्या आईला अपघात किंवा इतर नाही-नाही त्या घटनांची भीती वाटे, कारण मुळातच तिचा स्वभाव काळजी करण्याचा होता. रिक्षा घरी यायच्या वेळेअगोदर जवळपास एक तास ती फाटकाशी थांबे, जेणेकरून दुरून येणारी रिक्षा तिला दिसेल. मुलीने शहरात एकटे फिरणे दिवसेंदिवस धोक्याचे होत होते. जागोजागी टोळ्या करून थांबणारी, फसवणारी अनेक माणसं इथे-तिथे फिरत असल्याकारणाने तिची काळजी स्वाभाविक होती.

विक्रमचे बाबा त्यांचा मुलगा त्यांच्यासारखाच इलेक्ट्रिकल इंजिनियर होणार यावर ठाम होते. बारावीनंतर आयआयटीमध्ये त्याने प्रवेश घ्यावा, ही त्यांची इच्छा होती. याचाच अर्थ त्याला बारावीत उत्तमोत्तम गुण मिळणे आवश्यक होते. विक्रम हुशार होता. त्याला सत्तर टक्केपर्यंत गुण मिळत. पण ते तर इतर सामान्य मुलांना मिळतात, अशी वडलांनी टीका केली. नव्वद टक्के मिळवल्याशिवाय तो आय.आय.टी.च्या प्रवेश परीक्षेसाठी पात्र ठरला नसता. इतर अभियांत्रिकी महाविद्यालयांसाठी त्याला सर्वोत्तम गुण मिळवणे भाग होते. वडलांना याचीच काळजी होती आणि दिवसरात्र ते विक्रमवर अंकुश ठेवत. त्याच्यामध्ये जणू काही ते स्वतःचे कॉलेजचे दिवस पाहत होते. त्यांच्यावर खूप ताण होता. काही कारणांनी वडील आपल्या मुलामुलींकडून फार अपेक्षा ठेवतात. त्यामुळे घरातलाही ताण वाढतो. अशा वातावरणात जर तुम्ही असाल तर त्याचा सामना कसा कराल? विचार करा.

अर्जुनच्या शाळेतून येणाऱ्या वागणुकीच्या तक्रारींमुळे त्याच्या आईची तर झोप उडाली होती. तो आक्रमक आणि हिंसक होत होता. त्याच्या तोंडी वाईट भाषा होती. घरात कोणीच अपशब्द वापरत नसल्याने आईलाही आश्चर्य वाटत होते. अर्जुनचे वडील देवाघरी गेले होते. अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत आईने त्याला मोठे केले होते. तरी तो चंचल, उद्धट झाला होता. अजून तो सातवीतही गेला नव्हता. ती प्रेमाने, मोठ्या वात्सल्याने त्याच्या जवळ जाई. कधीकधी तो

चांगला प्रतिसादही देई. एवढीच काय ती त्याची चांगली बाजू. नाहीतर मारामारी, दादागिरी, चिडवणे, अभ्यासात एकाग्रता नाही या आणि अशा तक्रारी कायमच्या झालेल्या. तिचे दुःख बघवतही नव्हते.

मंजूचे आईवडील खूप गरीब होते. त्यांना तीन मुले आणि तीनही शाळेत जाणारी. शाळेचे शिक्षण मोफत असले तरी वर्षांपरी वाढत जाणाऱ्या वद्या, पुस्तके आणि इतर साहित्यांच्या किमती, दरवर्षी होणारा गणवेशाचा खर्च त्यांची जूनमधील रात्रीची झोप घालवी. गगनाला भिडणाऱ्या या खर्चाला कसे सामोरे जायचे याचा विचार चाले. त्यांच्या काळज्यांचा स्पर्शही ते मुलांना होऊ देत नसत. सर्व भार डोक्यावर ठेवून मुलांसमोर त्यांच्या चेहऱ्यावर असे ते केवळ एक धाडसी हास्य! वाढत्या किमतींबरोबर मुलांना शिक्षण देणे पालकांसाठी अवघड होऊन बसले आहे.

संजयच्या आईचा भ्रमनिरास झाला होता. लहान वयात संजयने आईवडलांना अनेक वचने दिली, स्वप्ने दाखवली. पण आता तो नववीत असतानाच त्याला मोठे झाल्यासारखे वाटू लागले. सर्वांनी आपल्याला एखाद्या मोठ्या माणसाप्रमाणेच वागवावे असे त्याला वाटू लागले. आईवडलांचे त्याला आता काहीच ऐकायचे नव्हते. त्याचे मित्रच त्याच्यासाठी सर्वस्व होते. चित्रपट पाहण्यासाठी त्याने शाळा बुडवल्याची तक्रारही कानांवर आली होती. संजयच्या आईला त्याचे मित्र आवडत नव्हते. तंगड्या लांब झालेल्या, दाढीमिशी फुटण्याच्या विचित्र वयात ह्या मुलांना त्यांच्या शारीरिक बदलांना योग्य पद्धतीने सामोरे जाता येत नाही. आपण स्वतःला योग्य पद्धतीने सांभाळू शकतो, असे वाटण्याचे हेच वय! आईवडलांचा हस्तक्षेप या वयात मुलांना त्रासदायक वाटतो. ह्या स्थितीतून त्याने लवकर बाहेर पडावे, एवढीच प्रार्थना त्याची आई करत होती.

नववीतल्या सुप्रियाचेही उदाहरण पाहू या. मुमताझ, शैला, अपर्णा, रिटा आणि अशा सान्या मैत्रिणी होत्या. ह्या सगळ्या आधुनिक मुलींना समजून घेण्याचा प्रयत्न त्यांच्या आया करत होत्या, पण तो असफल होत होता. ह्या मुली अभ्यास नेमका कधी करतात ह्या विचाराने त्या अस्वस्थ होत. शाळेबाहेर वाया जाणारा त्यांचा बराचसा वेळ, त्यांच्या त्याच त्या ठराविक गप्पा, रेडिओवरील चित्रपटांची गाणी ह्यातच त्यांचा बहुतेक वेळ जाई. 'अभ्यास म्हणजे एक करावीच लागणारी दुष्ट गोष्टच' असे त्यांना वाटे. त्यांच्या आयांना स्वतःचे शाळेचे दिवस आठवत होते. शाळेतील शिक्षक, नियम या सर्वांबद्दल मनात असलेला आदर, प्रत्येक गोष्ट वेळेवर करण्याची सवय, सारे आठवत होते. आता नेमके काय बदलले आहे, हीच भीती त्यांच्या मनात होती. त्यांच्या स्वतःच्या मुलींवर नेमका कोणाचा आणि कसा प्रभाव हवा हे त्यांना कळत नव्हते.

पालकांच्या चिंता नानाविध आहेत. माणसाच्या आयुष्यातील अनेक - शारीरिक, भावनिक, बौद्धिक, सामाजिक आणि बऱ्याच इतरही चिंता त्यांना असतात. समाजात वावरताना पाळल्या जाणाऱ्या शिष्टाचारांची भीती त्यांना असते. हृदयामध्ये आणि मनामध्ये उठणाऱ्या तरंगांची भीतीही असते. त्यांना त्यांच्या लहानग्यांची अनेक, अनेक कारणांनी काळजी असते. आईवडलांच्या या चिंतांची, आपल्यावर अतोनात प्रेम करणाऱ्या आईवडिलांची मुलांना कल्पना नसते. ते त्यांना नकळतपणे काळजीत टाकत असतात.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुम्ही कोणत्या गोष्टीमुळे तुमच्या आईवडलांना काळजीत टाकता, ते शोधून काढा. पालकांसोबत चर्चा करा म्हणजे त्यांना तुम्ही समजून घेऊ शकला, जेणेकरून त्यांचा फायदा तुम्हालाच होईल. गोष्टी घडल्यानंतर त्यावर चर्चा करण्याचे तुम्ही टाळता, त्यामुळे ह्या काळजीच्या शृंखलांना सुरुवात होते.
- आईवडीलच तुमचे जगातील सर्वोत्तम मित्र आहेत आणि त्यांच्या काळज्या मिटवण्यासाठी तुम्ही बरेच काही करू शकता.

सौंदर्य

अमोल आणि अमिता चांगले मित्र होते. त्यांच्यामध्ये अनेक विचार, वस्तू यांची देवाणघेवाण चाले. खासकरून त्यांना आवडणाऱ्या सुंदर वस्तू अमोलला रचनेची, आकार, समरूपता यांची दृष्टी होती, तर अमिताचे रंगांवर प्रेम होते. अमोलचे विचार त्या रचनेच्या सौंदर्यातून व्यक्त होत तर अमिताचे रंगांच्या छटांतून! इमारती आणि वास्तूंच्या त्रिमितीय रचना अमोलच्या हाडांत भिनलेल्या होत्या, तर अमिता निसर्गचित्रे काढण्यात हरवलेली असे.

ताजमहालच्या अनोख्या घुमटांनी आणि स्तंभांनी अमोलवर छाप पाडली होती. लाल किल्ल्याची भव्यता, एखादी मस्जिद किंवा मोठ्या चर्चची वास्तू तो तासन्तास न्याहाळत असे. दक्षिणेकडील त्याच्या दौऱ्यात मदुराई, रामेश्वरम् आणि कांचीपुरमचे भव्य गोपुरम् पाहून तो हरखून गेला होता! मधल्या वेळेत त्याने जे नजरेने टिपलेले असे, त्याचे चित्र काढून तो अमिताला दाखवी. कलेची कोणतीही पुस्तके वाचताना त्याला आनंद होई. स्थापत्यकलेतील कोणतीही खुबी त्याच्या नजरेतून निसटत नसे. त्या वेळी तो पंधरा वर्षांचा होता. पण हे वेड त्याला लहानपणापासून होते. एक दिवस तो नक्कीच शिल्पकार होणार याची त्याला खात्री होती.

अमिता त्याची चुलत बहीण, पण त्याची चांगली मैत्रीण होती. ते एकाच वयाचे होते आणि त्यांना भावणारी कला, सुंदर गोष्टी यांबद्दल नेहमी ते एकमेकांशी बोलत. चित्रकला ही तिची आवड. पेन्सिल आणि क्रेयॉन्सबरोबर सुरुवात केलेल्या अमिताने पुढे तैलचित्र, जलरंग या सर्व माध्यमांमध्ये आपली हुशारी दाखवून दिली. तिने काढलेल्या निसर्गचित्रांचे सर्वांकडून विशेष कौतुक होई, कारण तिने काढलेल्या रंगछटा अवर्णनीय असत. प्रकाशछटेसाठी तिला रेम्ब्रां आवडत असे. व्हॅन गॉग, हेब्बर, मकबूल फिदा (एम.एफ) हुसेन, गुलाम शेख, स्वामिनाथन अशा जगभरातील नावाजलेल्या चित्रकारांची चित्रे ती जाणत होती. पिकासो एक महान कलाकार आहे, असे तिला वाटे. हे सर्व तिला शक्य झाले, कारण मिळणारा प्रत्येक मोकळा क्षण ती अशा प्रकारच्या चित्रांची पुस्तके पाहण्यात घालवत असे.

अमोलचे वडील इतिहासतज्ज्ञ होते. जगभरातल्या कलांचा त्यांचा विशेष अभ्यास होता आणि तो त्यांच्या अध्यापनाचा विषय होता. विद्यापीठामध्ये त्यांची एक विद्वान पंडित अशी ख्याती होती. त्यांच्या घरी कला, स्थापत्य, संगीत, समाजशास्त्र अशी सर्वसमावेशक ग्रंथसंपदा होती. त्यामुळे अमोल आणि अमिता फार लहान वयात पुस्तकांवर प्रेम करू लागली. अशा वयात इतर मुले खरं तर कठीण विषयांची पुस्तके हातातही घेत नाहीत. हलकेफुलके वाचन या दोघांनाही आवडे; पण खरे प्रेम त्या कलेच्या पुस्तकांवर! त्यांचे पालक त्यांना भारतातील विविध दौऱ्यांवरही घेऊन जात असत आणि ह्यामुळे त्यांना काळजीपूर्वक विणलेल्या आसामच्या टोपल्या, कशिदाकाम केलेल्या काश्मीरच्या शाली, जयपूरमध्ये बनलेल्या नाजूक पितळेच्या वस्तू, दक्षिणेकडील सुंदर मूर्ती, बिहारमधील मिथिलेच्या महिलांनी रंगवलेली भित्तिचित्रे, हैदराबादमधील अभ्रकाचे काम आणि संपूर्ण देशातील हस्तोद्योग आणि तेथील कलाकार यांचा परिचय झाला. संपूर्ण वेळ ह्या कलेतलं सौंदर्य मुलांची नजर साठवून घेत होती.

अमोलची आई तामिळनाडूची आणि वडील उत्तरप्रदेशातील होते. दोघांचेही हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीतावर विशेष प्रेम होते, त्यामुळे ते एकत्र आले होते. त्यांची आई वीणा वाजवत असे आणि कर्नाटकी संगीताचा तिचा अभ्यास होता. पंडित जसराज, अमजादअली खानची सरोद हे तिला प्रिय! उत्तर आणि दक्षिण यांमध्ये एवढा दुरावा का, हे दोघांनाही कळत नसे. ती अस्खलित हिंदी बोलत असे आणि वडलांनीही उत्तमरीत्या तमीळ आत्मसात केली होती. एकमेकांच्या भिन्न राहणीमानामध्ये त्यांना अनोखे सौंदर्य वाटे. मुलांनी चांगले भारतीय म्हणून मोठे व्हावे असे त्यांना वाटे. देशाच्या सर्व परंपरा आणि संस्कृती यांचा आपल्या मुलांनी आदर करावा असे त्यांना वाटे. विशिष्ट प्रांत, एखादी परंपरा यांत अडकून पडलेल्या लोकांबद्दल एखादा त्यांना वाईट वाटे. कला तर सर्वत्र सारखीच आहे.

एक असा प्रसंग त्यांना अनुभवायला मिळाला, की त्यांचे डोळे आश्चर्याने विस्फारले. तेव्हा गंगेमधील नौकाविहारात त्यांनी तो निरतिशय सुंदर असा सूर्योदय पाहिला! जणू काही गुलाबी, केशरी, सोनेरी, लाल रंगाचा एक भव्य चेंदू हळूहळू पाण्याबाहेर येत होता. चौघेही हे दृश्यामुळे आश्चर्य पाहून स्तब्ध झाले.

त्यांच्या पुढच्या प्रवासात कुमाऊँ डोंगराच्या मध्यात असताना त्यांनी भल्या पहाटे त्रिशूल, नंदादेवी आणि अन्नपूर्णा या शिखरांवरील बर्फ पाहिला. ते दृश्य एवढे तेजस्वी होते की पुढचा बराचसा वेळ निःशब्द शांततेत गेला. मनही शांत झाले.

“मनाच्या परिपूर्णतेमध्ये सौंदर्य आहे,” आई म्हणाली.

“किंवा खरं तर मनाच्या रिक्तपणात सौंदर्य आहे,” बाबा म्हणाले. कारण अशा वेळी तुमच्या मनाला कोणतेच विचार शिवत नाहीत.

अमोल आणि अमिताही बराच वेळ शांत होते.

त्या अनुभवांनंतर ते बरेच नम्र आणि शांत झाले. चित्र, स्थापत्य किंवा संगीत यांवरच्या आपल्या मतांबाबत ते साशंक झाले. कारण आता ते देवाकडचे वैभव-निसर्ग-न्याहाळत होते. या वैभवापुढे माणसाचा कागदावरचा किंवा दगडांमधला अनुभव हा निश्चितच मर्यादित होता.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- सौंदर्य तुम्ही अनुभवले आहे का?
- तुम्हाला काय आवडते?
- तुम्ही सूर्योदय किंवा सूर्यास्त पाहिला आहे का?
- कधीतरी नक्की पाहा. सौंदर्य म्हणजे नक्की काय? ह्यावर चर्चाही करा.

जेव्हा झाडांचे संमेलन होते!

अर्थात, ही चर्चा असते माणसाच्या कृतघ्नतेबद्दल; आणि ही चर्चा अशी होते :

सुधाला तिचे जुने घर फार आवडे. ते घर तिच्या आजोबांचे होते. खूप जुनी अशी ती वास्तू आता पडायला आली होती. पण त्याची जुनी उंचच उंच छते, स्वागताची सुंदर कमान, त्या घराला असणारे स्वतःचे एक व्यक्तिमत्त्व, हे सारे जुन्या घरांमध्येच अनुभवायला मिळे. तिला सतत आतबाहेर करायला आवडे आणि त्याहीपेक्षा जास्त आवडे ते अंगणातील आंब्याचे झाड. ती नेहमी त्या झाडाखाली बसे आणि त्याच्या फांद्या, पाने, रंगछटा, त्याचे व्यक्तिमत्त्व सारे काही पाहात राही. घरात एकटीच मुलगी, त्यामुळे ती जरा संकोची होती. तिचे मित्रमैत्रिणी म्हणजे ही झाडे - खासकरून हे आंब्याचे झाड! शाळेतून आल्यावर तर बराच वेळ ती त्याच्याशी गप्पा मारत राही.

एके दिवशी शहरातच पण दुसऱ्या ठिकाणी एका फ्लॅटमध्ये राहायला जायचे या विचाराने ती झाडाखाली नुसती रडत बसली होती. तो दिवस तिला फार दुःखी करून गेला. ते त्यांचे जुने घर त्यांनी कोणा एका कंत्राटदाराला विकले होते आणि त्या दिवशी सकाळी तिची त्या कंत्राटदारावर नजर पडली. त्याच्या मिशा आणि चेहरा फारच रूक्ष होता. आपल्याला आवडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीचा तो नाश करेल असे तिला वाटू लागले. बाबांच्या खोलीच्या दरवाजावरील नाजूक कोरीवकाम, मागचा गोलाकार व्हरांडा, गोलाकार खिडक्या, सारे सारे. पण खासकरून तिला त्या आंब्याच्या झाडाची काळजी होती. हा दुष्ट माणूस त्या झाडाला तोडेल का? हल्ली सगळे जण तर क्रूरपणे तोडल्या जाणाऱ्या झाडांबद्दल आणि जंगलांबद्दल बोलत असत. तिचा मित्र ती गमावणार होती का? आपण एवढे छान घर सोडून कुठेतरी का जातो आहोत? असे याआधी तिने वडलांना विचारले होते. ह्या घरात आधुनिक सोयी नाहीत, घर जुने झाले आहे, अशी वडलांनी उत्तर दिली. स्वच्छतागृहे जुन्या पद्धतीची, आपल्या खोल्यांपासून लांब होती. घरात वाँश बेसिन नाही, स्वयंपाकघरात सोयी नाहीत, खेळती हवाही

नाही. यापेक्षा नवे घर चांगल्या ठिकाणी होते. तिथे तिला चांगल्या मैत्रिणी मिळणार होत्या. त्या घरापासून ती सायकलवरून शाळेत जाऊ शकणार होती. ती एक सोसायटी होती, जिथे अनेक फ्लॅट्स होते. एकूण आठ मजल्यांच्या इमारतीमध्ये ह्यांचा फ्लॅट चौथ्या मजल्यावर होता. सुधाला हे फ्लॅटप्रकरण काही मान्य नव्हते; पण ती आईवडलांशी वाद घालू शकत नव्हती. तुम्हाला आईवडलांची एखादी गोष्ट पटली नाही तर तुम्ही ती फक्त त्यांना सांगू शकता, पण त्यांच्याशी वाद घालू शकत नाही. कारण ते नक्कीच अधिक जाणतात, त्यांना अनुभवांनी अधिक समृद्ध केलेले असते. तिचे दुःख ती कोणालाच सांगू शकत नव्हती. शांतपणे जाऊन ती आंब्याच्या झाडाखाली बसली आणि नकळत झोपीही गेली. थोड्या वेळाने तिला स्वप्न पडले :

तिच्या आंब्याच्या झाडाने सर्व झाडांचे संमेलन भरवले होते आणि त्या संमेलनाला हिमालयातूनही वृक्ष आले होते. किती प्रकारची झाडे होती : वड, पिंपळ, अशोक, नारळीपोफळी, देवदार, नीम, रबर, फणस, जांभूळ, अंजीर, साल, साग, पारिजात, चंदन, रुद्राक्ष, चिंच, कापूस, कदंब, दालचिनी, अक्रोड, निलगिरी, काजू, गुलमोहर, अमलताश, चाफा... किती किती वेगवेगळी!

आंब्याच्या झाडाने प्रस्ताव मांडला की वडाच्या झाडाने अध्यक्षपद स्वीकारावे आणि इतर सर्वांनी अनुमती द्यावी. वड अध्यक्ष झाला आणि त्याने सुधाच्या आंब्याच्या झाडाला विचारले, की कोणत्या कारणाने आजची सभा भरवण्यात आलेली आहे. उत्तरादाखल आंबा म्हणाला की, आजकाल ह्या माणसांच्या कृतघ्नपणाने आपल्यावर संकट आलेले आहे. जवळच्या कितीतरी झाडांना आपल्यासमोर तोडल्याचा त्याने पुरावा दिला. सुधाच्या घरासमोर कारखाना सुरू करायचा म्हणून काळ्याकभिन्न माणसांनी दहा झाडांवर कशा कुऱ्हाडी चालवल्या ते सांगितले. आता सुधाही त्याला सोडून लांब जात असल्याने त्याला स्वतःची काळजी वाटत होती. काहीतरी ठोस पावले उचलली जावीत असे त्याला मनापासून वाटत होते. त्यानंतर प्रत्येक जण साधारण अशीच कहाणी सांगू लागला. डोंगर, मैदानांमधील झाडे कशी कापली जातात, काही क्षणांपूर्वी आनंदाने डोलणाऱ्या झाडांवर अचानक कोणीतरी येऊन आघात करतात. हे सर्व विचारांपलीकडील होते. कारण हीच माणसे पूर्वी आपली पूजा करत. सागाचे भाषण सर्वांत प्रभावशाली झाले. डोंगरदऱ्या दिवसेंदिवस कशा ओसाड होत आहेत याचे भीषण वर्णन त्याने केले. रात्रीच्या वेळी ट्रकमधून माणसे येतात, तिथे राहतात, आजूबाजूचा परिसर न्याहाळतात, काहीशा खुणा करतात आणि निर्दयतेने झाडांवर कुऱ्हाडीचे घाव घालतात. सर्व काही पटापट घडत जाते, झाडांची खोडे कापून ट्रकमध्ये रचली जातात आणि ती कुठे नेतात देव जाणे! मी आज जिवंत आहे कारण फक्त तेव्हा

त्या ट्रकमध्ये जागा नव्हती. बोलता बोलता तो रडू लागला. त्याच्या रडण्याने आणि दुःखाने इतरांच्या डोळ्यांतही पाणी आले. सर्वच हळवे झाले होते. त्यामुळे सर्वांनी शांतपणे आणि विवेकबुद्धीने, भावनांच्या आहारी न जाता सभा सुरू ठेवावी, असे वडाने काहीशा कठोरपणेच सांगितले. माणसे झाडांशी का अशी वागतात? झाडे का तोडतात? ह्यामागील कारणे फक्त वडाला पाहिजे होती.

आणि ही कारणे म्हणजे : १) अचानक लोकसंख्येत लक्षणीय वाढ होते, त्यामुळे घरे आणि सुपीक जमिनीची आवश्यकता निर्माण होते, २) पूर्वी इंधनासाठी लाकूड लागे आणि आता इमारतीसाठी, घरातल्या शोभिवंत वस्तूसाठी, फर्निचरसाठी लाकूड लागते. लाकडी वस्तू सध्या लोकप्रिय आहेत. लाकडापासून कागद, रेयॉन, फोटोग्राफिक फिल्म, प्लास्टिक आणि सिंथेटिक मुलामा देण्यासाठीही झाडांचा वापर होतो. याच कारणाने आपली जमीन ओसाड होते आहे. हिरवी धरित्री आता हिरवी राहिलेली नाही. निर्घृणपणे झाडे कापल्याने वातावरणावरही त्याचा परिणाम होतो आहे. तापमान खूप वाढते आहे किंवा खूप थंड होत आहे. ऋतुचक्र बदलले आहे. पावसावर परिणाम झाला आहे. जेव्हा थंडीची अपेक्षा असते तेव्हा तापमान वाढते आणि उन्हाळ्याच्या दिवसात गार वारे अनुभवायला येतात. झाडे माणसांच्या भावंडांप्रमाणे आहेत हे त्यांनी जाणले पाहिजे. शिवाय माणसाचे रक्षण करणे, पृथ्वीवरील जीवन अखंड चालू ठेवण्याकरिताच झाडे असतात हे मनुष्याने जाणले पाहिजे.

हे सर्व लक्षात घेता, भूमाता किंवा सर्व वनस्पतीबांधव यांच्यासाठी कोणता आशेचा किरण आहे का? असा प्रश्न अध्यक्षांनी मांडला. हळूहळू काही जण बोलू लागले. 'हो, नक्कीच,' गुलमोहर उत्तरले आणि तिची काळजी घेणाऱ्या मिंटूबद्दल सांगितले. मिंटू नऊ वर्षांची लहान मुलगी होती.

जामुनचेही उत्तर आले. त्याचे मित्र अहमद आणि अख्तर त्याची किती काळजी घेतात ते तो सांगू लागला.

प्राथमिक शाळेतील लहानगी मुले आमची काळजी घेतात असे बरीचशी फुलझाडे सांगू लागली.

'अर्थात, हो,' आंब्याच्या झाडानेही त्याची आणि सुधाची मैत्री सांगितली. 'म्हणजे ही लहान मुले आपल्यासाठी आशेचा किरण आहेत,' पिंपळ म्हणाला.

त्यानंतर कडुनिंब, अशोक, देवदार, रबर, कापूस यांनीही आपल्यासोबत घडणाऱ्या अनेक आश्चर्यकारक गोष्टी सांगायला सुरुवात केली. आपले आयुष्य आता संपले अशी भीती असतानाच काही लोकांनी प्रत्येक झाडाला मिठी मारली. झाडे तोडण्यासाठी त्या मिठी मारलेल्या स्त्री-पुरुषांवर आधी घाव घालणे भाग

पाडणार होते. म्हणजेच झाडे वाचणार होती! झाडांवर प्रेम करणाऱ्या या लोकांची 'चिपको चळवळ' ही या सभेत सांगितली गेली. ही चळवळ म्हणजे दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या लोकांच्या प्रेमाचे, दयाळूपणाचे आणि धारिष्ट्याचे प्रतीक! ह्यापासून सुरुवात होऊन हुशार आणि संवेदनशील लोकांचा समाज उदयाला आला आहे. त्यांपैकी काही म्हणजे 'फ्रेन्ड्स ऑफ ट्रीज', 'मिलियन ट्रीज क्लब', वगैरे.

हे सर्व ऐकल्यानंतर शाळेतील, शाळेबाहेरची मुले, चिपको चळवळीत असणारे किंवा नसणारे स्त्री-पुरुष, झाडांवर प्रेम असणाऱ्या सर्व लोकांना पाठिंबा देत कष्टी झालेल्या झाडांचा एक प्रस्ताव वडाला मिळाला. काही शहरांमध्ये एक माणूस एक झाड ही योजना मनापासून स्वीकारली होती. त्यांना त्यांची कुटुंबे मोठी झालेली पाहायची होती.

सुधा एकदम दचकून उठली. तिचे आंब्याचे झाड तिथेच होते. झाडांच्या सभेचा मागमूसही नव्हता. काय स्वप्न होते! सुधाने निःश्वास सोडला.

एका आठवड्यानंतर, नव्या घरून सुधा पुन्हा जुन्या घरी आली. तिच्या आनंदाला पारावर नव्हता. तिचे आंब्याचे झाड तिथेच, तसेच होते. कंत्राटदार दिसायला रूक्ष होता पण त्याने ते झाड उगीचच कापले नव्हते. त्याने तिचे घरात स्वागत केले. तिचे आंब्याच्या झाडावरील प्रेम पाहून ती कधीही झाडाला भेटायला येऊ शकते असेही त्याने सांगितले.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुम्ही झाडांची काळजी घेता का?
- तुम्ही कितीही मोठे असला, तरी एखादे झाड लावून त्याची काळजी घेता का?
- तुमच्या आजूबाजूला कोणती झाडे कापली गेली आहेत का?
- ती कोणी आणि का तोडली हे तुम्हाला माहित आहे का?
- झाडांच्या संरक्षणासाठी कार्य करणाऱ्या कोणाला तरी तुम्ही ओळखता का? किंवा ते नक्की कसे काम करतात? त्यांच्या संस्थेची तुम्हाला माहिती आहे का?

सार्वजनिक मालमत्तेची काळजी कोणाला?

श्री प्रसाद हे हाडाचे शिक्षक होते. ते प्रथम वर्ग मिळवून एम.ए. झाले होते. इतिहास हा त्यांचा अध्यापनाचा विषय. एम.ए. झाल्यावर त्यांनी शिक्षकी पेशा स्वीकारला. त्यांना पर्यटन, व्यापार अशा अनेक ठिकाणी उत्तमोत्तम नोकरीच्या संधी आल्या होत्या; पण त्यांनी विद्यापीठाऐवजी शाळेत शिकवण्याचे ठरवले. त्यांना अनेक तरुण मनांना भेटायचे होते. त्या तरुणांना शिकण्यात मदत करायची होती आणि त्यांच्याकडूनही बरेच शिकायचे होते. शिक्षक आयुष्यभर शिकत असतात आणि शिक्षकाचे खरे शिक्षण विद्यार्थ्यांकडून होते, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांच्यासाठी पुस्तकातून माहिती गोळा करून परीक्षेत उत्तीर्ण होणे हे काही खरे शिक्षण नव्हते. 'योग्य शिक्षण म्हणजे आजूबाजूचे निरीक्षण करणे, डोळ्यांचा आणि कानांचा योग्य वापर करायला शिकणे.' ह्याचाच अर्थ तुमच्या आजूबाजूचे सर्व आवाज ऐकायला शिकणे आणि दक्ष असणे. कुटुंब, शाळा, परिसर ह्या संदर्भात लोकांचे निरीक्षण करणे, त्यांना समजून घेणे. निसर्ग, झाडे आणि फुले, पक्षी, प्राणी, आकाश, तारे यांच्यामार्फत पृथ्वीशी जोडले जाणे. शिक्षणाची मोठी व्याप्ती त्यांच्या डोळ्यांसमोर होती. मुलांना ते आवडत असत, कारण ते समजूतदार तर होतेच, शिवाय अत्यंत हुशार आणि हजरजबाबी होते.

मागाच्या आठवड्यापासून शहरात काही गोष्टी घडल्याने ते फारच संतापले. बसवाहकाबरोबर झालेल्या वादावादीतून शहरातल्या कॉलेजमधील मुलांच्या घोळक्याने बस पेटवली. ती शासकीय बस होती म्हणजे लोकांच्या मालकीची! आपल्या वस्तू, 'आपल्या घरातल्या वस्तूप्रमाणे इतर कोणत्याही म्हणजे रेल्वे स्टेशन, ट्राम, बँक, पोस्ट ऑफिस, अतिथीगृहे, रस्ते, मैदाने, उद्याने अशा सार्वजनिक मालमत्तेची काळजी तशीही कोणाला नसते', त्यांच्या मनात आले. त्यांच्या नववीतल्या मुलांनी हे सर्व निरीक्षण करावे, आणि अशा परिस्थितींना कसे सामोरे जावे, हे शाळेतून बाहेर पडण्याअगोदर कळले पाहिजे, असे त्यांना वाटत होते. म्हणून सरांनी मुलांबरोबर चर्चा केली. नेमके काय घडले हे दाखवून दिले आणि

आपापल्या परिसराचा, तेथील मानसिकतेचा अभ्यास करायला सांगितला.

मुलांनी गट तयार केले आणि हातात चक्रे वहा आणि पेन घेऊन जवळच्या सार्वजनिक स्थळांना भेटी दिल्या. ती स्थळे सुव्यवस्थेत आहेत की नाहीत हे मुलांनी लिहून काढले. जर काही नुकसान झालेले दिसले तर त्याची साधारण कारणे आणि नुकसानीचे प्रमाण इत्यादी गोष्टींचीही नोंद केली. ह्या भेटींमध्ये जवळच असलेली स्थानिक रुग्णालये, रेल्वे स्थानके तसेच काही शासकीय कार्यालये यांचा समावेश होता. हा अभ्यास सत्य-पडताळणी स्वरूपाचा होता. ह्या अभ्यासात फूटपाथ आणि बाल उद्यानांचा समावेश नव्हता. खरं तर त्यांचाही ह्या अभ्यासात समावेश व्हायला हवा. पण तुटलेले, गंजलेले झोपाळे आणि एकाही मुलाचा तेथे मागमूस नसणे गृहीतच होते. सर्व त्रुटींची नोंदणी करून मुले वर्गात परतली.

ह्या सर्वांवर तोडगा कसा काढावा या दृष्टीने चर्चा पुढे चालू राहिली. काही मुलांनी पैसे गोळा करून स्वतः या वस्तूंची दुरुस्ती करण्याचे सुचवले. पण हा काही योग्य पर्याय नव्हता. लोक पुन्हा ते तोडणारच, त्यांच्या या कार्याला मर्यादा येणार हे त्यांच्या लक्षात आले. दुसरा पर्याय असा निघाला, की त्याच शासकीय कार्यालयातील वरिष्ठांना, व्यवस्थापकांना भेटून त्यांना या वस्तूंची काळजी घेण्याचे आवाहन करण्यास सांगावे. योग्य ती काळजी घेऊनच वस्तू हाताळण्यास सांगायला. पण हे वरिष्ठ लोक शाळकरी मुलांची मते विचारात घेणार नाहीत. ते त्यांच्याशी सौजन्याने वागतील आणि आपण हतबल असल्याचे पटवूनही देतील. लोकांनी सहकार्य करायला हवे आणि ते कठीण वाटत होते. म्हणूनच काय करता येईल ह्याचा नुसता विचार करत बसणे त्या सर्वांनी सोडून दिले. एका विद्यार्थ्याने रोजच्या वर्तमानपत्रातून 'संपादकांना पत्र' छापून आपल्याविषयी सुचवले. आपल्या परिसरातील नुकसान आणि हिंसा हे विषय अनेक वाचकांपर्यंत पोहोचतील, सार्वजनिक मालमत्ता प्रत्येकाची आहे आणि प्रत्येकाने या मालमत्तेची काळजी घ्यायलाच हवी, हे सांगण्याचा यामागचा हेतू होता. या कल्पनेला सर्वांची मान्यता होती आणि आता पत्राचा मसुदा लिहायची तयारी सुरू झाली.

पण मुळात लोकांचे वर्तन आणि विचार यांत बदल होणार का? लोकांमध्ये जागृती होणार का? त्यांची नागरिक म्हणून कर्तव्ये त्यांना आठवणार का? याविषयी चर्चा सुरू झाली. त्यातील बरीचशी मते अशीच होती की समाज हा प्रत्येक स्वतंत्र व्यक्तीचा मिळून बनलेला असतो आणि जेव्हा प्रत्येक माणसाला आपली जबाबदारी कळेल, सार्वजनिक स्थळे, मालमत्ता यांविषयी आदर आणि आपुलकी वाटेल, तेव्हाच परिसर बदलत जाईल. म्हणून नववीतल्या त्या विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांकडून प्रेरणा घेऊन इतरांकडून आपण जी अपेक्षा करतो, ते अगोदर स्वतः

करायचे असे ठरवले. पूर्वापार सांगत आलेच आहे, 'आधी केले मग सांगितले.' त्यामुळे शाळेच्या कोपऱ्यातील कागदाचे कपटे उचलून कचऱ्याच्या डब्यात टाकायला सुरुवात झाली. पाण्याची नासाडी टाळण्यासाठी नळ गळत नाहीत ना, याकडे लक्ष दिले गेले. वर्गाबाहेर जाताना पंखे आठवणीने बंद केले गेले. ब्लेडने किंवा कर्कटकाने बाक किंवा टेबल कोरणाऱ्या मुलांना ते समजावू लागले. सूचनांचे फलक दुरुस्त झाले. शाळेबाहेर मुले कचरा नीट रचून ठेवू लागली, ज्यामुळे कचरा नेणाऱ्या पालिकेच्या माणसांचेही काम सोपे झाले. शाळेजवळील प्रत्येकाच्या घरी जाऊन पत्रके वाटायला विद्यार्थ्यांनी सुरुवात केली. सार्वजनिक ठिकाणांची काळजी घेण्याचा, रस्ते स्वच्छ ठेवण्याचा, झाडांची काळजी घेण्याचा, ती न तोडण्याचा आग्रह मुले सर्वांना करू लागली. काही घरात त्यांचे स्वागत झाले, त्यांच्या कामाचे कौतुक झाले, तर काही ठिकाणी लोकांनी प्रतिसाद दिला नाही. तोंडावर दरवाजे बंद झाले. कौतुकाबरोबरच रागालाही मुले सामोरी गेली. काम करता करता एक रहस्य त्यांना उलगडले.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- जर इतरांनी आपल्या कामाला मान द्यावा, असे वाटत असेल तर आपण स्वतः आधी मान द्यावा लागतो. तुम्हाला काय वाटते? हादेखील शिक्षणाचा एक भाग आहे, की वेळेचा अपव्यय आहे? ह्या प्रश्नावर वर्गात चर्चा करा. जर तुम्हाला हे मान्य असेल, तर आजूबाजूला काय घडते याकडे तुम्हीही लक्ष द्या. तुम्ही तुमच्या लहान भावाबहिर्णिना मदत कराल का?

पर्यावरणाची काळजी

त्या शाळेचे मुख्याध्यापक तरुण आणि उत्साही होते. शिवाय ते आधुनिक विचारांचे होते असेही म्हणता येईल. त्यांना वैज्ञानिक क्षेत्रातील नानाविध शोध आणि प्रवाहांची माहिती होती. त्यांचे पर्यावरणावर प्रचंड प्रेम होते. त्यांचे विद्यार्थीही उत्साही होते. आपल्या विद्यार्थ्यांना तज्ज्ञ लोकांचे मार्गदर्शन मिळावे, विद्यार्थ्यांवर त्यांचा प्रभाव असावा, यासाठी उच्च वर्गात विविध व्याख्यानांचे ते आयोजन करीत. नवीनच स्थापन झालेल्या शहरात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी पर्यावरण संस्थेची शाळा सदस्य होती. त्यांनी पर्यावरणावरील एक प्रकल्पही सादर केला आणि त्या दिवशी प्रख्यात वक्त्याचे 'पर्यावरणाची काळजी' ह्या विषयावर व्याख्यान ठेवले गेले.

त्याच दिवशी भारत आणि इंग्लंडच्या तिसऱ्या कसोटी सामन्याचा दुसरा दिवस होता. कोलकात्यात सुरू असलेल्या सामन्याचा कर्णधार कपिल देव होता. शाळेमध्ये आणलेल्या रेडिओला मुलांचे कान चिकटले होते. त्यांच्या चेहऱ्यांवरील भाव त्यांचा सामन्यामधील रस, उत्सुकता दर्शवत होते. अमरनाथ बाद झाला होता. रवी शास्त्रीच्या अट्टेचाळीस धावा झाल्या होत्या आणि गावस्करच्या शहाऐंशी. प्रत्येक जण गावस्करच्या शतकाची वाट पाहत होता. अशा वेळी शाळेच्या क्रिकेट कप्तानाने - रघूने - साऱ्यांना बोलावले. सारे जण मोठ्या अनिच्छेने जमले. काहींनी रस्त्यावरच्या दगडाला लाथ मारून आपला राग व्यक्त केला. रघूचे बोलणे थोडेच जण ऐकत होते. तो समजावत होता, 'आपल्याकडे इतक्या दुरून वक्ते आले आहेत आपण त्यांना मान दिला पाहिजे.'

वक्ता आनंदी चेहऱ्याचा आणि तेजस्वी डोळ्यांचा तरुण होता. त्यांनी सुरुवातीलाच क्रिकेट मॅचच्या दिवशी यावे लागल्याने सर्वांची खुलेपणाने माफी मागितली. आपणासही सुनील गावस्कर आवडतो हेदेखील त्यांनी सांगितले. त्यांच्या भाषणामुळे विद्यार्थी त्यांच्या शब्दात आणि समजवण्यामध्ये गुंगून गेले. 'पर्यावरणाचा न्हास' हा त्यांच्या भाषणाचा विषय होता. आपण पृथ्वीशी, पर्यावरणाशी किती जोडले गेलेले असतो, हे ते सांगत होते. 'माणूस स्वतंत्रपणे जगू

शकत नाही. त्याला पाणी, हवा आणि पृथ्वीची गरज आहे. त्याच्या शक्तीचे तेच मुख्य स्रोत आहेत. पण गेल्या काही दिवसांपासून तो स्वतःच्या सुखासाठी आणि चैनीसाठी, अधिक शहरीकरण करताना निर्घृणपणे निसर्गाचा न्हास करत आहे. आवाज आणि शांतता या दोन्हीबाबत तो पूर्णपणे असंवेदनशील झालेला आहे.'

आपण पर्यावरणाचा कसा न्हास करतो आहोत, पर्यावरणाचे प्रदूषण ही कशी जटिल समस्या होत चालली आहे, हे सांगणाऱ्या स्लाईड्सही त्यांनी दाखवल्या. हवेचे प्रदूषण कसे होते? बस, ट्रक, विमाने तसेच कारखान्यांमधून निघणाऱ्या धुरांमुळे, आपण श्वास घेतो ती हवा प्रदूषित होते. कारखान्यांमध्ये लागणाऱ्या रसायनांचा पुनर्वापर न झाल्यास ते प्रदूषित घटक पृथ्वीवरील सर्व प्रकारचे वातावरण प्रदूषित करतात. ही परिस्थिती सर्व प्राणी, वनस्पती, पक्षी आणि अर्थात माणसालाही घातक आहे. तरीसुद्धा कारखान्यांतून कार्बन मोनॉक्साईड मोठ्या प्रमाणावर सोडण्यात येतो, ज्यामुळे तेथील लोकांना शुद्ध हवा मिळणे दुष्कर होते." जगभरातील वातावरणचे प्रदूषित करणारी उदाहरणे त्यांनी दिली. सर्व मुले ते पाहून थबकली.

त्यानंतर त्यांनी पाण्याच्या प्रदूषणासंदर्भात सांगायला सुरुवात केली. घरांतून आणि शहरांतून निघणारे सारे सांडपाणी नद्यांमध्ये सोडले जाते व तेथून ते समुद्राला जाऊन मिळते. तसेच, कारखान्यातील दूषित पाणीदेखील नद्यांमध्येच सोडले जाते. यामुळे नद्या व समुद्र या दोहोंतील पाणी प्रदूषित होते. खरे तर नदी म्हणजे माणसाचे जीवन आहे. नदीजवळील सुपीक जमीन, नदी आणि समुद्राच्या पाण्यात वाढणारे असंख्य जीव हे सारे काही दूषित पाण्यामुळे धोक्यात येत आहेत. पाण्याच्या खाली १०-२० फूट संपूर्ण कचरा आढळून येतो. वैज्ञानिक आणि विचारवंतांना, माणूस असाच वागत राहिल्यास, पाण्याचे स्रोत नष्ट होतील अशी भीती वाटते. व्हेल, सीलमासे, शिवाय डॉल्फिन यांची संख्या याच कारणाने दिवसेंदिवस कशी कमी होत आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले.

त्यांचा पुढचा मुद्दा ध्वनि-प्रदूषणाचा होता. त्या वेळी नुकत्याच आलेल्या स्पीकरवर मध्येच नव्या चित्रपटांची गाणी वाजत आणि शाळेतील शांतता भंग पावे. मुलेही हसू लागत. हे सर्वांत परिचयाचे उदाहरण. मंदिरे, उपाहारगृहे यांसारख्या ठिकाणी लोकांचे लक्ष वेधून घेण्याकरिता किंवा मनोरंजनासाठी असे स्पीकर वापरले जात होते. अशा पद्धतीने लोकांचे लक्ष वेधून घेताना ध्वनी प्रदूषण करणे ही त्रासदायक गोष्ट नाही का?

त्याव्यतिरिक्त ध्वनि-प्रदूषण करणारा दुसरा घटक म्हणजे रस्त्यांवरून धावणारे ट्रक आणि गाड्यांचे हॉर्न. वाढती लोकसंख्या आणि वाढत्या गाड्या यांमुळे रहदारी-देखील वाढत आहे. तिचे नियमन कसे करावे, याची कोणालाच काळजी नाही.

प्रतिक्रिया आणि प्रश्नांनी मुलांची मने व्यापून गेली होती. घराजवळ,

शाळेसमोर लोक कसा कचरा टाकतात, महानगरपालिकेच्या गाड्या वेळेवर कचरा नेत नाहीत, त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या दुर्गंधीमुळे तेथे राहणे किती असह्य होते, याबाबत मुले सांगत होती. काहीतरी करायला हवे, असे मुलांना वाटत होते. वक्त्यांनीही मुलांचे मुद्दे उचलून धरले. त्यांनी मुलांना कचऱ्याचे तीन प्रकार समजावून सांगितले. पहिला प्रकार म्हणजे स्वयंपाकघरातील कचरा ज्यामध्ये, साली, पाने, फुले यांचा समावेश होतो. ह्या कचऱ्याला सुक्या कचऱ्यापासून वेगळे करायला हवे. यातून सेंद्रिय खते निर्माण केली जाऊ शकतात. दुसरा कचरा प्लास्टिकच्या बाटल्या आणि कागद, ज्यांची पुर्ननिर्मिती होऊ शकते. त्यामुळे प्रश्न बऱ्याच प्रमाणात आटोक्यात येतील. मुले यातून बरेच काही नवीन शिकत होती आणि घरी जाऊन आपल्या पालकांशी बोलणार देखील होती.

मुलांनी आणि वक्त्यांनी पुढे मांडलेला प्रश्न म्हणजे निदर्यतेने चालणारी वृक्षतोड आणि जंगलतोड. जंगलतोडीने वातावरणावर कसा परिणाम होतो हे वक्त्यांनी समजावून सांगितले. “जंगलतोड झाल्यावर त्याचा थेट परिणाम पावसावर होतो. पाऊस कमी होतो. आपले वातावरण कसे बदलत जाते आहे, हे तुमच्या लक्षात येते आहे का? तापमानात वाढ होते आहे. बाष्पीभवनाची प्रक्रिया धोक्यात आली आहे. त्यात जमिनीची धूप आहेच. पृथ्वीला हिरवीगार ठेवण्याचे काम झाडांचे. म्हणून तुम्ही मुलांनी कमीत कमी एक तरी झाड लावायला हवे.” त्या वेळी त्यांनी अवकाशातून घेतलेली पृथ्वीची काही चित्रे मुलांना दाखवली आणि तिची काळजी घेण्यासाठी प्रवृत्त केले.

शिक्षक आणि विद्यार्थी भाषणात गुंगून गेले होते. आधीची क्रिकेटची उत्सुकता कुठच्या कुठे गेली होती. हॉल एकाच वातावरणाने, विचाराने भारावून गेला होता. काही मुलांना पुन्हा त्या स्लाईड्स पाहायच्या होत्या.

त्यानंतर शहरातल्या पर्यावरणाच्या कार्यक्रमात त्या शाळेचा उत्साह आणि सहभाग अधिक होत गेला. प्रत्येक वर्गाने आता समाजासाठी, पर्यावरणासाठी एकेक प्रकल्प हातात घेतला आहे.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- हवेचे प्रदूषण कसे होते? बस, ट्रक, विमाने तसेच कारखान्यांमधून निघणाऱ्या धुरांमुळे हवा प्रदूषित होते. कारखान्यांमध्ये रसायनांचा पुनर्वापर न झाल्याने वातावरण प्रदूषित होते. सर्व प्राणी, वनस्पती, पक्षी आणि अर्थात माणसालाही हे घातक आहे. प्रदूषणाच्या याविषयी चर्चा करा.

भीतीवर मात कशी करायची?

त्या सर्व मुली वसतिगृहात राहत होत्या आणि त्या दिवशी सकाळी सर्व जणी नदीकाठी बसल्या होत्या.

“काल रात्री दिवे घालवल्यावर तो धमाका तुम्ही ऐकला का?” लाल स्वेटरमधल्या मुलीने विचारले. “मी एवढी घाबरले - काय झाले नक्की?”

“मला माहित नाही. पण मीही घाबरले. खूप काळोख होता म्हणून बाहेरही पडता येत नव्हते,” शैला म्हणाली.

“काळोखात जायला मला अजिबात आवडत नाही. काहीतरी भयंकर घडेल असे वाटत राहते,” अनिताने आपले मत मांडले.

“तुला कशाची भीती वाटते?” दुसऱ्या एका मुलीने विचारले.

“सापांची,” ती म्हणाली आणि सगळ्या हसल्या.

“ललिता, तुला कशाची भीती वाटते? कसलीच नाही?”

ललिताने संभाषणात भाग घेतला नव्हता. नदीकडे पाहात बसलेली ललिता थोडी उदास वाटत होती. पण आपले नाव तिच्या कानांवर आले आणि ती लगेच उद्गारली, ‘हो ना, भुतांची!’ विचार न करता आलेले ते उत्तर होते. आश्चर्य आहे ना, प्रत्येक वेळी आपण सगळ्या गोष्टी खऱ्या मानतो.

‘आज वर्गात आनंद सरांनी भुताची गोष्ट सांगितली आणि मी भीतीने गोठून गेले,’ वनिताने सांगितले.

“मी कशालाच घाबरत नाही,” बढाया मारत सुजाता सांगत होती. सुजाता आईवडलांसोबत अमेरिका आणि इतरही काही देश फिरून आली होती.

“उद्याच्या गणिताच्या परीक्षेचे काय?” लाल स्वेटरमधल्या मुलीने मध्येच विचारले. “तुला त्याचीही भीती वाटत नाही?”

“अरे देवा! उद्याच्या परीक्षेचे तर मी विसरूनच गेले होते,” तिचे डोळेच तिला वाटणारी परीक्षेची भीती दाखवत होते.

उदास असलेली ललिता चटकन मध्येच बोलली, ‘तुम्हांला माहित आहे का? - मी माझ्या आईचा विचार करतय. तिला माझ्या बाबांची भयंकर भीती

वाटते. ते दारू पितात. त्यामुळे ते रात्री घरी येतात तेव्हा आम्हाला सगळ्यांनाच त्यांची भीती वाटते.'

'ह्याच्या बरोबर विरुद्ध आमच्या घरी आहे. माझी आई एवढी कडक आहे की माझे बाबा तिला घाबरतात.' त्या अचानक त्यांना वाटणाऱ्या भीतीबद्दल भरभरून बोलू लागल्या. काही केले किंवा नाही केले म्हणून ओरडणाऱ्या शिक्षकांची भीती वाटते. आपण काहीतरी वेड्यासारखे उत्तर देऊ आणि वर्गातील मुले हसतील अशा कल्पनेने वर्गात सहभागी व्हायची भीती वाटते किंवा कधीतरी शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला, खेळाला किंवा नृत्याला उशीर झाला म्हणून भीती वाटते. अर्थात सर्वांत महत्त्वाची भीती म्हणजे परीक्षेत कमी गुण मिळण्याची किंवा एखाद्या विषयात नापास होण्याची किंवा त्याहूनही प्रगति-पुस्तक पाहून आईवडील काय म्हणतील ही भीती. याशिवाय भावा-बहिणींबरोबर होणारी तुलना आवडत नसल्याचे काहींनी सांगितले. पण आईवडील निश्चितच तुलना करणार, हीदेखील एक भीती. मुलांची भीती, ते चिडवतील, उर्मटपणे बोलतील किंवा उद्धटपणे वागतील, असे वाटते. अनेक लहान लहान भीतींनी ह्या मुलांच्या मनात घर केले आहे असे वाटत होते.

पण तुम्ही निरीक्षण केले का की ह्यातील बरीचशी भीती ही भविष्यामध्ये कदाचित काही घडेल असे त्यांच्याच मनात आल्याने निर्माण झाली आहे. प्रथम, मनाला काहीतरी वाईट घडेल असे वाटते आणि ताबडतोब भीतीची भावना निर्माण होते. भविष्यात काही विपरीत घडेल किंवा भूतकाळात घडलेली घटना लक्षात येणे आणि ती टाळणे म्हणजे भीती, हे तुमच्या लक्षात आले का?

तुम्हाला भीती वाटते तेव्हा नेमके काय होते हेदेखील लक्षात घ्या. वर्गात तुम्ही लोकप्रिय झाला नाहीत, किंवा इतर विद्यार्थी तुमच्याबाबत काय विचार करतील किंवा त्यांनी तुम्हाला त्यांच्या गटात पूर्णपणे सहभागी करून घेतले नाही, तर तुम्हाला काय वाटेल? त्यांच्या प्रत्येक गोष्टीचे तुम्ही अनुकरण करणार, नाही का? त्यांच्यासारखा वेष, त्यांची भाषाशैली, त्यांच्यासारखे विनोद, त्यांची चाल, ते करतात त्या प्रत्येक गोष्टीचे अनुकरण. तुमची राहण्याची, कामे करण्याची शैली जरी भिन्न असली, तरी तुम्ही ती दाबणार आणि मतभेद टाळण्यासाठी ते करतील तसे करायचे ठरवणार. ह्या छोट्या गोष्टीपासून सुरुवात करत हळूहळू तुमचे विचार त्या गटाप्रमाणे बदलत जातात आणि तुम्हाला तुमचे मूळ विचार, जे इतरांपेक्षा भिन्न आहेत ते व्यक्त करण्याची भीती वाटते. इतर लोक काय म्हणतील या विवंचनेत जर तुम्ही सदैव अडकलात, तर स्वातंत्र्य म्हणजे काय हे तुम्हाला कधीच कळणार नाही. आणि लक्षात घ्या, हे मोठ्या लोकांनाही लागू होते. अनेक स्त्रिया, पुरुष, समाजमतांना घाबरतात. इतर लोक त्यांच्याबाबत

काय म्हणत असतील ह्याचा विचार करत राहतात. अशा वेळी ते लहान मुलांसारखे असतात. ते स्वतः स्वतंत्र, आनंदी किंवा स्वत्वशील आणि सर्जनशील राहत नाहीत.

आता ह्या भीतीवर मात कशी करायची ते पाहू या. भीतीकडे दुर्लक्ष करणे हे सर्वांत उत्तम, की सर्व लहान लहान भीती मनात साठवून ठेवून एक दिवस भयमुक्त होऊ असा विचार करणे? रोजच्या छोट्या भीतींना सामोरे जायला शिकणे आता शक्य आहे का?

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- भीतीपासून लांब पळण्यासाठी खेळायला जाणे किंवा विनोदी चित्रपट पहायला जाणे म्हणजे भीतीपासून सुटका झाली, असे समजणे योग्य आहे का?
- खरे तर तुम्ही मनातून घाबरलेले असताना तुमची भीती मनात दाबून ठेवून तुम्ही प्रत्येकाला सांगाल का की मी शूर आहे, मी घाबरलेलो नाही? की अशा लहानसहान भीती मनात साठूच नयेत आणि त्याचे मोठ्या भीतीत रूपांतर होऊ नये हे अधिक शहाणपणाचे? त्यासाठी प्रत्येक घटनेचा विचार करा, ती कशी घडली हे पाहा, भीतीला मनात मूळ धरायला जागा देऊ नका. करून तर बघा, कसे वाटत.
- ह्या सर्वांबाबत घरी, शाळेत चर्चा करा. तुम्हाला भीती वाटणाऱ्या गोष्टी इतरांना सांगणे कदाचित मजेशीर असेल.

भावना म्हणजे काय ?

भावना म्हणजे काय ? त्या कशा निर्माण होतात ? तुमच्या मनात येणाऱ्या तीव्र भावनांचा तुम्ही विचार केला आहे का ?

उदाहरणार्थ, व्हरांड्यात किंवा गच्चीत आल्यावर अचानक पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्राकडे तुमचे लक्ष जाते, त्या वेळी तुम्हाला नेमके कसे वाटते ? संपूर्ण आकाश प्रकाशमान झालेले ते एक अनोखे दृश्य नाही का वाटत ? हृदयाची स्पंदने आणि शरीरभर चैतन्य पसरल्याची जाणीव तुम्हाला होते का ? एखाद्याच तान्याबरोबर असणारा प्रतिपदेचा चंद्र तुम्हाला आकर्षित करतो ?

डोंगरांचे ऐश्वर्य तुम्ही कधी अनुभवले आहे का ? पुस्तकात पाहून नव्हे, तर डोंगरांचे हिमाच्छादित टोक प्रत्यक्षात पाहून ? डोंगराचा अनुभव कधी घेतला आहे का ?

दूरवर पसरलेला अथांग सागर पाहून तुम्हाला काय वाटते ? वाळूत उभे राहून क्षितिजाकडे पाहायचे - खळाळणाऱ्या, बागडणाऱ्या लाटांचा आवाज ऐकत, कधी शांत, कधी अवखळ तर कधी रागीट ! डोळ्यांत हे दृश्य आणि कानांत ती सागराची गाज कधी सामावून घेतली आहे का ? नसेल, तर पुढच्या वेळी हा अनुभव नक्की घ्या आणि मनात कोणत्या भावना निर्माण होतात ते पाहा.

दानशूर निसर्गाकडे मानवाला देण्यासाठी खूप काही आहे. जर तुमचं मन खुले असेल, तर तुम्ही निसर्गाच्या आवाजाकडे लक्ष देऊन ते ऐकाल. पानांमधून शिट्या मारत जाणाऱ्या वाऱ्याला, पक्ष्यांच्या कूजनाला, नदीच्या खळखळटाला, प्रतिसाद घाल. फुलांवरील दवबिंदू, आकाशाच्या पटलावर येणाऱ्या झाडांच्या रेखाकृती, समुद्रावर उतरलेला सूर्याचा लाल रंग तुम्ही पाहाल. हे आवाज आणि दृश्य मनात आश्चर्य आणि असाधारण भावना जागृत करतील.

तुमच्या मनात वेगळ्या प्रकारच्याही भावना येतात. भिकाऱ्याला पाहून तुम्ही तोंड फिरवता कारण, त्याची अवस्था, दुःख तुम्हाला सहन होत नाही किंवा एखाद्या अपंग व्यक्तीला पाहून त्याला मदत करावीशी वाटते, तेव्हा तुमच्या मनात करुणेची भावना जागृत झालेली असते. डोक्यावर ओझे आणि कडेवर

रडणारे लहान बाळ घेऊन रस्ता ओलांडणाऱ्या बाईला पाहून किंवा कुत्र्याला दगड वगैरे मारल्यावर ऐकू येणारे त्याचे केकाटणे, घोड्याला जोराने पळवण्याकरता त्याच्यावर होणारे चाबकाचे वार किंवा अवजड माल सांभाळत, वाहून नेणारा एखादा गरीब माणूस पाहूनही तुमच्या मनात असेच भाव येतात. खांद्यांवरून जाणारी एखादी प्रेतयात्रा पाहून तर मनातही स्मशानशांतता पसरते.

घाणेरड्या गल्लीतून किंवा सार्वजनिक शौचालयातून येणारी दुर्गंधी, रस्त्यावरील गरीब लोकांची अवस्था, रेल्वेस्थानकावर येणारे अनोळखी आवाज आणि वास, ही यादी तुम्ही खात्रीने वाढवू शकता.

भिन्न परिस्थिती आपण भिन्न प्रकारे हाताळतो. आपण त्या कशा हाताळतो आणि त्याचा आपल्यावर कसा परिणाम होतो हे पाहणे विचारांना प्रवृत्त करणारे असू शकते. आपल्याला एखादी गोष्ट किती तीव्रतेने जाणवते ? एखाद्या गोष्टीवर तुमची प्रतिक्रिया काय असते याचे निरीक्षण तुम्ही करता का ? जर तुम्हाला रोजनिशीची सवय असेल, तर तुम्ही निरीक्षण केलेल्या गोष्टींची नोंदही करून ठेवायचा प्रयत्न करा. खरे तर रोज दैनंदिनी लिहिण्याचा निश्चय करा. भविष्यात त्यातून तुम्हाला खूप आनंद मिळेल.

आता, वृद्ध-तरुण, शिक्षक-विद्यार्थी, पालक, मित्र सर्वांसर्वांमध्ये आढळून येणाऱ्या एका भावनेचा विचार करू या - रागाची भावना ! तुम्हाला राग येईल अशा गोष्टी तुम्ही सांगू शकता का ?

एकदा विद्यार्थ्यांच्या एका गटाला त्यांना सर्वाधिक चीड आणणाऱ्या गोष्टी कोणत्या ते विचारले. त्यातील सर्वाधिक लक्षवेधी उत्तरे अशी :

१. मी न केलेल्या गोष्टीबद्दल मला दोषी ठरवले जाते.
२. जर कोणी माझ्या मित्राचे वाईट केले, तर...
३. जेव्हा शिक्षकांच्या मनात माझ्याबद्दल पूर्वाग्रह असतो आणि दुसरा एखादा विद्यार्थी आणि माझ्यात पक्षपात केला जातो.
४. जेव्हा मला एखादी गोष्ट मनापासून हवी असते, आणि ती मिळत नाही.
५. जेव्हा आई सतत 'हे कर आणि ते कर' म्हणून टोकत असते तेव्हा.

जेव्हा आपण चिडतो, तेव्हा शरीरात निर्माण होणाऱ्या रासायनिक ऊर्जेचे प्रमाण आता पाहू या. तुम्ही तुमच्या भावना दडपता आणि संतापाचा विस्फोट होतो, किंवा रागाने डोळ्यांतून पाणी येते. याचा अनुभव तुम्हाला आहे, हो ना ? त्या घटनेनंतर तुम्हाला शांत व्हायला किती वेळ लागला, याचा विचार करा. स्वतःला आणि स्वतःमध्ये निर्माण होणाऱ्या भावनांना समजून घेणे महत्त्वाचे

आहे. जशा बाह्य जगात नानाविध गोष्टी आहेत तशाच आपल्या आतमध्येही, मनात आणि अंतर्मनात आहेत. आपल्याला लांबच्या प्रवासाला जायला, तिथले सृष्टिसौंदर्य, पृथ्वी, आकाश आणि समुद्र यांतील विविध आश्चर्ये पाहायला आवडते, नाही का? त्याचप्रमाणे, आपल्या अंतर्मनात - आपल्या भावना, आपले विचार, आपल्या प्रतिक्रिया, आपल्या कृती यांमधूनही फेरफटका मारून या. या फेरफटक्यासाठी तुम्हाला पैसे खर्च करून थंड हवेच्या ठिकाणी जायला नको की तिथे जाऊन ध्यान करायला नको. काही वेगळे करायचे नाही हेच तर यातील खरे सौंदर्य आहे. जर तुम्ही स्वतःचेच निरीक्षण केले - तुम्ही कसे चालता, बोलता, पेहराव करता, खाता, तसेच मित्रांशी, शिक्षकांशी, आईवडलांशी कसे वागता याचे; झाडे, फुले आणि पृथ्वीवरील सौंदर्याचे लोक आणि त्यांचे वर्तन याचे निरीक्षण केले, तर तुम्ही स्वतःबद्दल आणि स्वतःच्या भावनांबद्दल बरेच काही समजेल.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- शाळेत किंवा घरी घडलेली एखादी घटना आठवा, ज्यामुळे तुमच्या मनात तीव्र भावना निर्माण झाल्या आणि त्या भावना मित्रमेत्रिणींना सांगा.
- तुम्ही आजूबाजूला पाहिले तर तुमच्या लक्षात येईल, निसर्गाची रूपं अमर्यादित आहेत, असीम सौंदर्य आहे. तो विविधतेने नटलेला आहे. असेच काही तुम्हाला जाणवलेले निसर्गाचे आविष्कार तुम्ही सांगू शकाल का?

प्रश्न विचारण्याची कला

चला, तुमच्या आयुष्यातल्या एका दिवसाचे निरीक्षण करू या आणि त्यात प्रश्नांना किती जागा आहे ते पाहू या. तुम्ही लहान आहात, निसर्गातच तुमच्यात जिज्ञासा असते आणि तुम्ही जे पुस्तकांमध्ये वाचता किंवा तुम्हाला इतर लोक जे सांगतात, त्या अनुषंगाने असणाऱ्या तुमच्या भोवतालच्या वातावरणाशी संबंधित प्रश्नांनी तुमचे मन व्यापलेले असेल. खरे तर, कोणीतरी म्हटलेच आहे, की शिकण्याची कला आणि प्रश्न विचारण्याची कला ह्या हातात हात घालून असतात.

शाळेत बरेचदा नवीन घडत असते. शिक्षक तुम्हाला प्रश्न विचारतात आणि तुम्हाला त्यांची उत्तरे द्यायची असतात. शिक्षक तुम्हाला भौतिकशास्त्र किंवा इतिहास असा एखादा विषय शिकवतात आणि त्यांनी शिकवलेले तुम्हाला कितपत समजले हे कळण्यासाठीच ते प्रश्न विचारतात. हळूहळू तुमच्या मनात प्रत्येक विषयावरची उत्तरे तयार होतात. पण आपल्याला आणखी नवीन माहिती मिळावी किंवा वेगळी उत्तरे शोधून काढावी या दृष्टीने मनात प्रश्न निर्माण होत नाहीत. हाडाचे शिक्षक तुम्हाला प्रश्न विचारायला प्रोत्साहन देतील आणि तुम्हाला उत्तरे शोधून काढायलाही वेळ देतील. अशा तऱ्हेने कुतूहल आणि जिज्ञासेचे खाद्य मिळत राहिल्याने तुमची प्रज्ञा वाढणार हे त्यांना माहीत आहे.

प्रत्यक्षात पाहिले तर ज्ञानाच्या विभिन्न शाखा, ज्याला आज आपण विषय असे संबोधतो त्यांचा जन्म या कुतूहलामुळेच झालेला आहे. गुहेतील चित्रे, भित्तिपत्रे, चर्मपत्रे, नाणी आणि ह्यासारख्या अनेक वस्तूमुळे इतिहासकारांना प्रश्न पडले : हे कोणी बनवले असेल? त्यांचा नेमका काळ कोणता? त्यांचे जीवन कसे होते? आणि अशा तऱ्हेने माणसाच्या प्रगतीला सुरुवात झाली. हवामानाचे अनिश्चित स्वरूप, डोंगर, दऱ्या, पाऊस, भूकंप हे पाहून माणसाला पृथ्वीबद्दल असंख्य प्रश्न पडले आणि पृथ्वीवरील माणसाला सापडलेली ह्या प्रश्नांची उत्तरे म्हणजे भूगोल आणि विज्ञान. सृष्टीतील भौतिक नियम पाहून माणसाला काही नैसर्गिक तत्त्वे सापडली, ज्यांना आपण भौतिकशास्त्र आणि रसायनशास्त्र म्हणतो.

‘सफरचंद झाडावरून खालीच का पडले?’ ह्या प्रश्नाचे उत्तर शोधतानाच न्यूटनच्या गुरुत्वाकर्षणाच्या सिद्धांताचा जन्म झाला. जीवशास्त्राचे अभ्यासक झाडे, प्राणी यांच्या वर्तनाचा अभ्यास करतात. अशा प्रत्येक अभ्यासाला तुम्ही विषय असे संबोधता. हे विषय म्हणजे कुतूहलापोटी निर्माण झालेल्या प्रश्नांची उत्तरे आहेत. ‘आश्चर्य वाटणे’ हा त्याचा प्रारंभबिंदू, जो पुढे जिज्ञासा आणि निरीक्षण यांच्याकडे घेऊन जातो. यामध्ये भाषेचाही समावेश होतो का? भाषेचे उगमस्थान कोणते? ह्याचा विचार करा.

आपल्या दैनंदिन जीवनातसुद्धा अनेक गोष्टी घडताना तुम्ही पाहत असता, नाही का? तुम्हाला आवायामध्ये साप दिसतो, त्याला पाहून पळून जाण्याऐवजी तुम्ही त्याच्याभोवती गर्दी करता, जवळून पाहायचा प्रयत्न करता, त्याचे चकाकते शरीर आणि नागमोडी चाल तुम्हाला खिळवून ठेवते. रस्त्यावर मोडलेली एखादी गाडी तुम्ही पाहता आणि हे कसे झाले असेल, त्याचा चालक आता काय करेल, असे अनेक प्रश्न तुमच्या मनात येतात. शाळेत संगणक आले आहेत हे ऐकून तुम्हाला त्याबद्दल अजून बरेच जाणून घ्यायचे असते. दिवसाची रात्र होते आणि रात्रीचा दिवस होतो, तसे आजूबाजूच्या वातावरणासंदर्भात आपल्या मनात प्रश्न चालूच असतात.

तसेच, भावनांमुळेही प्रश्ननिर्मिती होते. तुम्ही जसे अनेक गरीब लोक बघता त्याप्रमाणेच श्रीमंतांनाही पाहता. निश्चितच तुमच्या मनात येते, हे असे का? लोकांच्या आयुष्यात कष्ट का आहेत? असमानता का जन्म घेते? जगात न्याय नाहीच का? लोक परस्परंशी भांडतात हे तुम्ही पाहता आणि विचारता, आपण आनंदाने राहू शकत नाही का? लोक का भांडतात? इत्यादी. सहानुभूती हीदेखील प्रश्नांचा स्रोत आहे.

जर तुम्ही प्रश्न विचारण्याची ही कला जाणलीत आणि तुमच्या मनाची कवाडे सदैव खुली ठेवलीत तर कोणतीही मते, श्रद्धा तुम्ही आंधळेपणाने स्वीकारणार नाही. जर तुम्ही वर्तमानपत्र वाचत असाल, तर कोणतीही चांगली अथवा वाईट बातमी वाचून त्यात वाहवत जाणार नाही. थांबून ती बातमी योग्य आहे का याचा विचार कराल. आतापर्यंत तुम्ही हे केले नसेल, तर असे निरीक्षण करून पहा.

तुम्ही जर अमुक केले तर तुम्हाला तमुक मिळेल, असे तुम्हाला कोणी सांगितले, तर ते तुम्ही पडताळून घ्याल. ‘प्रश्न ऐकून त्यावर शांतपणे विचार करणे अशी मनाला लावलेली शिस्त योग्य असते. जर तुमचे मन पूर्वग्रहदूषित असेल, तर ते हवा नसलेल्या अडगळीच्या खोलीसारखे असेल, बरोबर ना?

गर्दीपासून लांब असताना, एकटे असताना - खासकरून रात्रीच्या वेळी खूप वैयक्तिक प्रश्न मनात येतात, हे तुमच्या लक्षात आले आहे का?

आज मी ‘त्याच्या’वर का वैतागलो/वैतागले?

मी लहान लहान गोष्टींमुळे का चिडतो/चिडते?

मला कसली चिंता आहे? कशाची भीती वाटते?

लहानमोठे प्रश्न. काही वेड्यासारखे, तर काही गंभीर. पण हीच वेळ असते जेव्हा तुम्ही स्वतः स्वतःशी संवाद साधत असता. तेव्हा इतर कोणीच आपल्या प्रश्नांमध्ये हस्तक्षेप करत नसते; आणि जर आपण आपल्या अंतर्मनामध्ये काय घडते आहे, याबद्दल स्वतःला प्रश्न विचारत राहिलो, तर आपल्या ‘आतील जगा’बाबत आपल्याला अनेक अद्भुत गोष्टी नव्याने कळतील. जसे शास्त्रज्ञांनी आणि संशोधकांनी अथक मेहनतीने शोधलेले जगातील नवे शोध, तत्त्वे वाचनालयात बंद असतात पण संबंधित पुस्तकांच्या वाचनाने त्याबाबत आपल्याला कळले, अगदी तसेच.

इथे स्वतःशी साधलेला एक संवाद आहे ज्यामध्ये एका प्रश्नातून दुसरा प्रश्न तयार होतो :

आज मी असा उदास का आहे?

मला परीक्षेची भीती वाटते म्हणून तर नाही?

जर मी अभ्यास व्यवस्थित केला आहे तर मुळात परीक्षेची भीती मला का वाटावी?

मी नापास होईन अशी भीती आहे का?

तू नापास होणार नाहीस.

हो, अर्थात. पण समजा झालोच तर?

तुझी भीती खरी आहे का?

खरं तर नाही. पण असं काही झालं तर...

असं वाटणारी विचारप्रक्रिया आहे.

विचार म्हणजे काय?

जो मनात येतो तो.

ती एक वस्तू आहे का?

कदाचित! पण आपण एखाद्या खुर्चीप्रमाणे विचाराला पाहू शकत नाही.

हे विचार असतात कुठे?

डोक्यात, खरं तर मेंदूत.

ते येतात कसे?

बाह्य जगतातील लोक आणि घटना पाहून.

उदाहरणार्थ, ‘मी परीक्षा दिली असल्याकारणाने’ मी अनुत्तीर्ण झालो, असा विचार मनात येतो, एरवी नाही.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- एखाद्याने प्रश्न विचारायला कशाला घाबरायला हवे? नक्कीच, प्रश्न विचारायला घाबरणं वेडेपणाचे आहे.
- विचार करणे म्हणजे काय? आता ह्या प्रश्नापासून तुम्ही पुढे सुरुवात करा आणि पाह्या आईनस्टाईनच्या शोधासारखा कोणता महत्त्वाचा शोध लागतो का ते! आपल्या आत, बाहेर घडत असलेल्या गोष्टींवर प्रश्न विचारण्यातही मजा असू शकते.

आमचे नायक अर्थात 'हिरो'

ते सर्व जण 'किशोर भवना'मध्ये विज्ञानासंदर्भात चित्रं पाहण्यासाठी एकत्र जमले होते. साधारण वय चौदाच्या आसपास. सर्व जण वेळेच्या अगोदर तिथे पोहोचले होते. एकाच्या हातात चित्रपटाचे मासिक होते. झाले... एका वेगळ्याच उत्साहात गप्पा सुरू झाल्या. गप्पांची सुरुवात चित्रपट नायिकांच्या केशरचनेपासून झाली आणि हळूहळू आधुनिक पॅट, कुडते, साड्या यांविषयी सुरू झाली आणि गप्पांमध्ये स्मिता पाटील, राखी, रेखा, नीतू, झीनत अशी नावे वरचेवर येऊ लागली. मुली आपल्या आवडत्या नटीला डोळ्यांसमोर ठेवूनच नटू लागतात.

मुलांचेही आवडते नट होते. धर्मेद्रने चित्रपटात आपले नाव कसे आणले यावर चर्चा सुरू होती. कोणाचा हिरो कमल हसन होता. दोन मुले कोपन्यात अमिताभ बच्चनची ढिंशू ढिंशू अशी खोटी मारामारी करत होती.

चित्रपटांतल्या नटांवरून गोष्टी क्रिकेटवर आल्या. सुनील गावस्कर, बेदी, कपिल देव, यशपाल शर्मा, इमरान खान, क्लाइव्ह लॉइड हे त्यांचे प्रिय खेळाडू होते. गोलंदाजी, फलंदाजी, धावा, कोण कधी बाद झाला, असे लहानात लहान तपशील सान्यांना माहीत होते. गमतीची गोष्ट ही, की ह्या मुलांना इतिहासातल्या सनावळ्या लक्षात राहत नव्हत्या. त्यांच्या शिक्षिकांना मुलांची अशी स्मरणशक्ती समजून घेताना त्रास होत होता. त्यांना उगीचच असे वाटत होते, की यांची स्मरणशक्ती चांगली नाही. क्रिकेट, हिरो यांच्यावरील प्रेमाची तुलना कशाशीही होणे शक्य नव्हते. चित्रपट किंवा क्रिकेट हे त्यांच्या आयुष्याचे केंद्रबिंदू होते.

पद्या एका वेगळ्या साच्यातली होती. तिने इतिहासाची अनेक पुस्तके वाचली होती आणि माणसाला शांती प्रस्थापित करणाऱ्या किंवा मदत करणाऱ्या फ्लोरेन्स नाईटिंगेल, गौतम बुद्ध, सम्राट अशोक अशा महापुरुषांनी प्रभावित झाली होती. आजकालचे चित्रपटही ती पाहत होती. त्यातील काही तिला आवडायचेही. सुनील गावस्करच्या खेळाने ती खूप खूप होत असे. थोडक्यात, तिला क्रिकेटचीही आवड होती. पण एका बाबतीत ती सर्वांपेक्षा भिन्न होती. ती

स्वतःबरोबर दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याला मान देत होती. ती कोणत्याही नटनटीचे अनुकरण करणार नव्हती. ती स्वतःचे स्वत्व हरवणार नव्हती आणि स्वतःबद्दल जाणून घेऊ इच्छित होती.

त्या दिवशी संध्याकाळी काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांची सभा होती. सर्वांनी मोठ्या श्रद्धेने महात्मा गांधींच्या त्यागाचे, मौलाना आझादांच्या प्रतिभेचे, सरोजिनी नायडूंच्या मोहिनी शक्तीचे, राजगोपालाचारींच्या चातुर्याचे आणि बाबू चित्तरंजन दास यांच्या वक्तृत्वाचे स्मरण केले. देशासाठी जीव ओवाळून टाकलेल्या अनेक लोकांची आठवण काढली गेली. त्यांच्यासाठी केवळ स्वतंत्र भारत हेच ध्येय आणि मूल्य असल्याने त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अपार कष्ट सोसले. हे सर्व तिथे जमलेल्या नेत्यांचे आधारस्तंभ होते हे निश्चित होते. जुन्या आठवणींनी त्यांचे डोळे भरून आले होते. पण आज मात्र ही फक्त इतिहासातील नावे होती आणि महान व्यक्ती म्हणून सांगितलेली उदाहरणे. त्यांतील काही विद्यार्थ्यांनी मोठे झाल्यावर अशाच व्यक्तीसारखे होण्याचा निर्णय घेतला होता. त्यांना या महापुरुषांकडून प्रेरणा मिळाली होती, तर काहींना या गोष्टीत अजिबात रस नव्हता. ते आजच्या जिवंत हिरोंचेच अनुकरण करणार होते.

पद्या रात्री छोट्या भावाला झोपवत होती. तेव्हा तिने त्याला कोणती गोष्ट सांगू, असे विचारले. त्याने उत्तर दिले, 'अंतराळातून पृथ्वीवर आलेल्या त्या अंतराळवीराची गोष्ट मला सांग, जो इथे पृथ्वीवर येऊन एका मुलाला भेटतो.' पद्याची गोष्ट ऐकून तो लगेच झोपी गेला. अंतरिक्षयात्री किंवा रोबोच्या गोष्टी आजच्या लहान मुलांना ऐकायच्या असतात आणि तसेच स्टार ट्रॅक नायक त्यांना भुरळ घालतात.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तीन-चार पिढींमध्ये बदलत गेलेले आपले आदर्श, आपली मूल्ये किंवा नवीन आव्हानांची कारणे ह्यांचा खोलवर विचार करा.
- मनुष्याने बनवलेली यंत्रे आता आपले आदर्श असणार आहेत का?
- मी देखील कोणाचे तरी अनुकरण करत असणार, तर मग माझ्या डोळ्यांसमोरील आदर्श कोण? हा प्रश्न स्वतःला विचारा. माझे विचार किंवा आचार यांवर नेमका त्यांचा कसा प्रभाव झाला आहे?
- मी मोठा झाल्यावर संगणक किंवा अन्य यंत्रांच्या मागे धावेन का? आणि तसे झाले तर काय होईल?

पुस्तकांशी झुंज

ज्ञानार्जनाचे अनेक मार्ग आहेत. निसर्गाकडे लक्ष दिले तर झाडे, पशुपक्षी यांच्याकडून आपण बरेच काही शिकू शकतो. इतर लोकांकडूनही

आपल्याला खूप काही शिकता येते. आपले अनुभव आपल्याला बरेच शिकवत असतात आणि शाळेत शिक्षकांकडून आणि पुस्तकांमधून आपण शिकतच असतो.

अपर्णाला वयाच्या पाचव्या वर्षी जेव्हा हिंदी, इंग्रजी आणि गणिताची पुस्तके मिळाली, तेव्हा ती खूप खुश झाली. पहिलीत असताना पहिल्या दिवशी पुस्तकातल्या चित्रांशिवाय तिला काही कळले नव्हते, तरी कोऱ्या पुस्तकांचा वास आणि आपण मोठे झालो आहोत ही भावना तिला सुखावत होती. शिक्षकांनी पुस्तकांना आवरणे घालायला सांगितली. तिने आईला दुकानातून खाकी कागद आणायला सांगितला आणि पुस्तकांना आवरणे घातलेली. सुवाच्य अक्षरांत त्यावर नाव घातले. दुसऱ्या दिवशी शिक्षकांनी हे पाहिले आणि तिचे कौतुक केल्यावर अपर्णासह सारीच मुले आनंदित झाली.

पहिली ते पाचवीपर्यंत तिचे विद्यार्थीजीवन फारच सुखाचे होते. ती आणि तिचा मित्र संजय दोघांचाही पुस्तकांवर जीव होता. दोघेही पुस्तकांची काळजी घेत होते. हळूहळू ते लिहायला, वाचायला शिकले. आता ते पालकांच्या, शिक्षकांच्या मदतीशिवाय वाचू शकत होते. गणितातील बरीचशी उदाहरणे कोणाच्याही मदतीशिवाय सोडवता येतात याचा त्यांना अभिमान वाटत होता.

सहावीत गेल्यावर मात्र गोष्टी बदलू लागल्या. पुस्तकांची भाषा कठीण होत गेली, समजेनाशी झाली. विषयही वाढले. तासाचा वेळ कमी झाला. पण एकाच शिक्षकावर अवलंबून राहता येत नव्हते. प्रत्येक तासानुसार शिक्षक बदलत होते. इंग्रजी, हिंदी, मराठी (मातृभाषा), संस्कृत, सामान्य गणित, बीजगणित, भूमिती, विज्ञान, समाजशास्त्र, कार्यानुभव, संगीत... प्रत्येकाचे शिक्षण दिले जात होते. नवीन शिक्षकांना समजून घ्यायला सुरुवातीला मजा वाटत होती. पण आता ते घाबरू लागले. पुस्तकांसोबतचे नाते तुटत होते. त्यांची काळजी घेता येत नव्हती. जणू काही एक सततची स्पर्धा सुरू झाली होती. त्यांना स्व-अभ्यासदेखील खूप

होता असे अपर्णा आणि संजयला वाटू लागले होते. अभ्यासात त्यांचे लक्ष होते, ते मेहनतीदेखील होते; परंतु शिक्षकांचे ऐकण्यातच त्यांचा वेळ जाई. कधीकधी शिक्षक शिकवतात ते सारे समजे तर कधी निम्मेच. शिक्षक शिकवत असताना बऱ्याचशा नोंदी ते काढून ठेवत आणि घरी जाऊन त्यांपासून प्रश्नोत्तरे करत. पण हे सारे करताना एखादा विषय अधिक आवडता होणं, किंवा नवे जाणून घ्यायची इच्छा झाली तर त्यासाठी वेळ मिळत नसे. फक्त रोजची अभ्यासातील पळापळ. ती आठवीपर्यंत चालूच होती. नवे विषय, नवी पुस्तके, कमी एकाग्रता आणि कमी जिज्ञासा हेच त्यांचे शिक्षण झाले होते. त्यांचा खेळात सहभाग होता. वाद-विवाद, नाटकांतही होता, कॅम्पला जाऊन ते नवे मित्रही बनवत. वयाच्या मानाने अनेक गोष्टी त्यांना ज्ञात होत्या. पण ज्यांच्यावर त्यांचे मनापासून प्रेम होते त्या पुस्तकांबद्दल ओढ राहिली नव्हती. पण पुस्तके स्वीकारण्याशिवाय दुसरा इलाज नव्हता. त्यांना आवडणाऱ्या विनोदी, मनोरंजनाच्या पुस्तकांना शाळेत परवानगी नव्हती. अशी पुस्तके विकत घेऊन परस्परांत देवाणघेवाण चाले. सुपरमॅन, टारझन अशी सर्व पुस्तके त्यांनी वाचून काढली. पण इतिहास आणि विज्ञानाच्या पुस्तकांचे त्यांना ओझे होत होते.

नववी आणि दहावीत गेल्यावर निराळा अध्याय सुरू झाला. दर आठवड्याला चाचणी परीक्षा. प्रत्येक सत्रानंतर मोठी परीक्षा आणि शेवटी वार्षिक. शाळेचे सात तास आणि घरी एक-दोन तास अभ्यास करताना त्यांना पुस्तकांशी लढल्यासारखे वाटे. विषयांची कठीणता, वाढलेल्या अपेक्षा यांनी संजय आणि अपर्णा दोघांनाही पिंजून काढले आणि त्यांना या सान्याची चीड येऊ लागली. आठवतंय ना, पाचव्या वर्षी त्यांना किती उत्साह होता!

परीक्षा जवळ आल्यावर तर त्यांचा दिनक्रमच बदलून गेला. सकाळपेक्षा रात्री अभ्यास होतो हे लक्षात आल्यावर अभ्यासाची वेळ रात्री साडेनऊ ते पहाटे दोन अशी झाली आणि सकाळी पाच वाजता उठून रोजच्या कामांना लागायचे. मेंदूतली जागा अभ्यासाने भरत होता पण पुस्तके, डोक्यातले विचार सारे शिळे! त्यांना बरेच काही लक्षात ठेवायचे होते, पण टीपा काढायच्या नव्हत्या की संदर्भग्रंथ हाताळायचे नव्हते. ते फक्त अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तकांशी आता बांधले गेले. परीक्षेची तयारी करताना त्याचा उपयोग होत नसे.

अपर्णा आणि संजयची काय चूक झाली? तुम्हीसुद्धा त्यांच्याच अवस्थेत आहात का? तुम्हीही फक्त पुस्तकांशी झुंजता आहात का? खूप उशीर होण्याअगोदर पर्याय शोधायचा का?

शाळेत गेल्यावर एक कला आहे आणि त्यासाठी लहानपणी आपल्या मनात जागत असलेली उत्सुकता कायम ठेवणे आवश्यक आहे. ह्या पुस्तकात

काय असेल हे तुम्हाला जाणून नाही घ्यायचे? पुस्तकातल्या मूळ तत्वांना तुम्ही समजून घेता का? इतिहास आणि रसायनशास्त्रासारख्या विषयांना शिदोरी मानून अभ्यास यात्रेला लागता का? आश्चर्य आणि उत्सुकतेपोटीच आवड निर्माण होते आणि ती महत्त्वपूर्ण आहे. लहानपणी तुमच्या मनात जिज्ञासा जिवंत होती आणि ती तशीच राहिली पाहिजे. कोणत्याही परिस्थितीत ती विझून चालणार नाही, कारण ती आपली खरी संपत्ती आहे.

आकलनाशिवाय शिकल्याने वेळ वाया मात्र जातो, डोक्यात काही शिरत नाही. स्व-अभ्यासात कोणत्या अडचणी येतात, ते आधी जाणून घ्या. माझ्या काय समस्या आहेत? काही बाह्यसमस्या, उदाहरणार्थ, न कळलेल्या शब्दाचा अर्थ शोधून काढण्यासाठी शब्दकोशाची गरज असते आणि त्याचा तुम्हाला पटकन कंटाळा येतो. कधी मांडलेले विचार किचकट असतात, समजायला कठीण जातात. तर मनाच्याही काही समस्या असू शकतात. उदाहरणार्थ, जेव्हा तुमची नजर छापलेल्या अक्षरांवर असते तेव्हा मनात निराळेच विचार चालू असतात. तेव्हा तुम्हाला शिकायचे नसते, त्यात रस नसतो, कोणीतरी ओरडलेले असते, मनात काहीतरी सलत असते, पुस्तकात रस नसतो, परीक्षेच्या भीतीने मनाला एवढे व्यापलेले असते की तुम्ही पुस्तकात लक्ष केंद्रित करू शकत नाही. फक्त उत्तम पुस्तकेच नव्हेत तर त्यांच्याठायी असणारा जिव्हाळा, आदर हाही अभ्यासासाठी आवश्यक असतो. मनात विचारांचे शैमान आणि समोर कठीण पुस्तक असेल तर कसा होणार अभ्यास? जगातील विद्वानांनी प्रथमतः स्वतःतील ज्ञानपिपासा वाढवली आणि इतर विद्वानांकडून प्रेरणा घेतली. कारण, त्यांचे पुस्तकांवर प्रेम होते.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- रोजच्या जीवनात अशी ज्ञान मिळवण्याची जिज्ञासा तुम्ही जागृत करू शकाल? ह्यासाठी तुम्ही काय करू शकता? आणि आम्ही तुमच्याहून वयाने मोठे लोक तुम्हाला ह्यामध्ये काय मदत करू शकतो?
- शिक्षणासाठी फक्त शिक्षकांवर अवलंबून न राहता आपले आपण शिकण्याचीही सवय शाळेतच अंगी बाणवली पाहिजे. तसा प्रयत्न करणे, शब्दकोशात शब्द पाहून त्याचा योग्य अर्थ, भावार्थ जाणून घेणे, संदर्भग्रंथांतून योग्य नोंदी उतरवणे, त्यावर लिहिता येणे, नकी त्या गोष्टींचा विचार करण्यापेक्षा योग्य गोष्टींचे चिंतन करणे,

एखादी गोष्ट पूर्ण समजून घेतल्यावर आपले मत देणे, आपले विचार मांडणारे निबंध लिहिणे, आत्मविश्लेषण, टीकेवर पुनर्विचार हे सर्व ज्ञान मिळवण्यासाठी आवश्यक आहे. आपला मेंदू आपले हत्यार आहे. त्याला तीक्ष्ण ठेवले तर ज्ञानार्जनात तो आपली कायम मदत करेल. अशा प्रकारे जिज्ञासा जागृत करणे, ती कायम ठेवणे आणि नानाविध कौशल्यं प्राप्त करणे महत्त्वाचे आहे.

■ तुम्ही खरंच काही करणार का? की यात काही तथ्य नाही असा विचार करून गुपचूप झोपून राहणार?

मानवी चैतन्य

शाळेतील सर्वांत मोठ्या इयत्तेच्या मुलांना 'मानवी चैतन्य' या विषयावर निबंध लिहायला सांगितला होता.

या इयत्तेतील मुले पुस्तकी किडे होती. केवळ हलकीफुलक्या नाही, तर इंग्रजीतील, अन्य भारतीय भाषांमधील नावाजलेल्या लेखकांचे साहित्य त्यांनी वाचले होते. म्हणूनच त्यांच्या शिक्षकांनी त्यांना एवढा कठीण विषय दिला. त्यांच्या अनुभवावर आधारित किंवा एखाद्या महान व्यक्तीच्या जीवनावर निबंध असावा, असे शिक्षकांनी सांगितले आणि निबंधलेखनासाठी तीन आठवडे दिले.

मुलांचे निबंध हातात आल्यावर शिक्षकांमध्ये जणू काही लहान मुलांचा उत्साह संचारला. कारण संकटांना तोंड देण्याबद्दल विद्यार्थ्यांचे विचार ते काय! बरेचदा शालेय विद्यार्थ्यांवर आपण जिकिरीचे काम सोपवत नाही आणि त्यांच्या क्षमताही जाणून घेत नाही.

एकूणच सर्व दृष्टीने मानवी चैतन्य पडताळले गेले होते. बरेचसे निबंध साहसावर होते किंवा खडतर परिस्थितीला सामोरे जाताना केलेल्या धाडसावर होते. काहींनी एडमंड हिलरीच्या हिमालय पर्वतारोहणाला सर्वाधिक धाडसी मानले होते. एकाने ह्या रोहणाचे वर्णन खूपच रोमांचक केले. मधला एक तीनशे फुटांचा खडतर चढ, गोठवणारं तापमान आणि ऑक्सिजन यंत्रातील गडबड, या बरोबरीने शेवटचे वर्णन अधिक उठावदार होते. दुसऱ्या मुलीने बर्चेंद्री पालच्या हिमालय रोहणाचे वर्णन केले होते. मुली कोणाहीपेक्षा कमी नाहीत हे तिला सिद्ध करायचे होते.

काहींनी रोमांचक जलसफरीबद्दल लिहिले. कोलंबस, मार्को पोलो, वास्को-दि-गामा ह्या सुरुवातीच्या खलाशांनी अज्ञात स्थळे कशी शोधून काढली, याविषयी तसेच उत्तर आणि दक्षिण ध्रुवाच्या कठीण अभियानाबाबतही लिहिले.

'लॉरेन्स ऑफ अरेबिया' मधील धाडसी लोकांना वाळवंटाने आकर्षित केले. एका विद्यार्थ्याने वाळवंटातील उंटाच्या सफरीबाबत माहिती लिहिली होती. रणरणते ऊन आणि कडाक्याची थंडी ह्यांचे सहज आणि ओघवते वर्णन त्याने केले होते. त्यामध्ये माणसाच्या असीम शक्तीचा उल्लेख होताच.

जोन ऑफ आर्क, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई किंवा अब्राहम लिंकन यांच्यासारख्या देशाला सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या महात्म्यांची अनेकांनी उदाहरणे दिली. आत्मसंतोषासाठी माणूस समोर येणाऱ्या प्रत्येक संकटाला सामोरा जातो, हे सिद्ध करण्यासाठी राजपुत्र सिद्धार्थाचे उदाहरण एकाने दिले होते. मनुष्याच्या दुःखाचे कारण शोधण्यासाठी राजपुत्र सिद्धार्थाने समोर आलेल्या प्रत्येक संकटाला धैर्याने तोंड दिले होते याचा त्यात उल्लेख होता.

कोणी फ्लोरेन्स नाइटिंगेलच्या सेवाभावाने प्रभावित झाले होते, तर एका विद्यार्थिनीने आफ्रिकेच्या घनदाट जंगलामध्ये रुग्णालय सुरू करणाऱ्या अल्बर्ट श्वाइत्जरबद्दल लिहिले. धाडसाप्रमाणेच अढळ भक्ती आणि सेवाभाव हीदेखील माणसाच्या चारित्र्याची अंगे आहेत. बाबा आमट्यांची कुष्ठरोग्यांची सेवा किंवा मदर तेरेसा यांच्यासारख्या असामान्य विभूतींचा यादृष्टीने विचार करता येईल.

अंतराळयात्रा हा विषय काहींचा आवडता होता आणि त्या संदर्भातील सर्व माहिती त्यांनी गोळा केली होती. त्यांनी यूरी गागारिन आणि एलियन ग्लेन यांचे वर्णन केले होते. नील आर्मस्ट्रॉंगने चंद्रावर पहिले पाऊल ठेवल्याची माहिती एकाने लिहिली होती, तर एका विद्यार्थ्याने भारत-रूस या संयुक्त अंतराळ मोहिमेत सहभागी राकेश शर्मा हा विषय निबंधासाठी घेतला होता.

अपोलो-१३ च्या अपयशाचाही विषय एका विद्यार्थ्याने सुंदरतेने मांडला होता. प्राणवायू, वीज यांची समस्या असताना, भिन्न स्थानी असलेल्या वैज्ञानिकांना अंतराळात लटकत राहण्यापेक्षा पृथ्वीवर आणणे किती जिकिरीचे होते आणि पृथ्वीवर परतण्याचा त्यांचा निश्चय, अपार मेहनत आणि कुशलता यांचे वर्णन केले होते. अशा तऱ्हेने धैर्य, निःस्वार्थ भाव, सहयोग हेच माणसाचे प्रमुख गुण आहेत याविषयी लिहिले होते.

बालदिनी सन्मानित झालेल्या छोट्या वीरांच्या कथा काही मुलींनी लिहिल्या होत्या. पुरात अडकलेल्या आपल्या लहान भावाला वाचवण्यासाठी एका मुलाने आपल्या प्राणाचीही पर्वा केली नाही. तर दुसऱ्याने संपूर्ण कुटुंबाला आगीपासून वाचवले. एका लहान मुलीने आगगाडीखाली येणाऱ्या लहान मुलाला वाचवले होते. आपल्या जिवाची काळजी न करता इतरांना मदत करणारे हे सारे शूरवीर होते.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- मुलांनी वर्षभरातल्या सगळ्या घटना, त्या संदर्भातील माहिती, यश निबंधासाठी निवडले होते. तुम्हीसुद्धा तुमच्या आयुष्यातील उदाहरणे सांगू शकता. माणसाची आत्मिक शक्ती, चैतन्य अमर्याद

आहे. त्या चैतन्यामुळेच धाडस करण्यासाठी माणूस प्रवृत्त होतो. कधीकधी येणाऱ्या मोठ्या दुःखामुळे ते चैतन्य प्रकर्षाने प्रकट होते. हेलन केल्सरचे महान कार्य तिच्या अपंगत्वानंतर झाले. माणसाच्या दुःखानेच इतरांची सेवा करण्याची अनेकांना प्रेरणा दिली. म्हणजेच, आपल्या आयुष्याला प्रज्वलित ठेवणारे गुण म्हणजे असीम धैर्य, सहनशक्ती, निःस्वार्थ भावना आणि साहस हेच आहेत.

- तुमच्या आयुष्यात असे क्षण आले का, जेव्हा तुम्ही धाडस दाखवले? कदाचित ते धाडस काही क्षणांचे असेल, पण त्या क्षणी तुम्हाला किंवा तुमच्या मित्राला त्या वास्तविक शक्तीची, चैतन्याची अनुभूती आली. असे रोमांचक क्षण आपल्या रोजच्या जगण्यातही येऊ शकतात. तुम्ही त्याचा अनुभव घेतला आहे का?
- येथे सांगितलेल्या महापुरुषांची अधिक माहिती जमवा आणि त्यांच्याकडून काय शिकायला मिळते याची चर्चा करा.

आपल्या गावांबद्दल जाणू या

शहरात वाढलेल्या कृपाल सिंग आणि कमलजीत सिंग यांची ही गोष्ट आहे. शहरात वाढल्याने गावांबाबत त्यांना फारशी माहिती नव्हती. ही गोष्ट त्यांचीच नाही, तर भारतातील अनेक मुलामुलींची आहे ज्यांनी खरा, गावात वसलेला भारत अनुभवलेला नाही.

बरेच दिवसांपासून हरिंदर पाल मुलांना त्यांच्या गावातील घरी बोलवत होते. हरिंदर काकांना आपल्या भावासारखे - गुरमिंदरसिंगसारखे - शहराच्या सोयींमध्ये सुख सापडले नव्हते. ते आपले शेतीतच रमले होते. आपल्या भावाला, त्याच्या मुलांना भेटायला ते शहरात येत, तेव्हा त्यांच्याबरोबर त्यांचा आठवीतला मुलगा देविन्दरदेखील असे. देविन्दर गावातल्या शाळेत शिकणारा, हुशार आणि समाधानी मुलगा होता. कृपाल आणि कमलजीतबरोबर मैत्री करणे त्याला अवघड होत होते. त्यांची भाषा, त्यांचे विचार, त्यांच्या आवडीनिवडी, त्यांचे राहणीमान सारे काही भिन्न होते; काही वेळा त्याला हे मजेशीरही वाटे. देविन्दरला शहराचा लवकर कंटाळा येई आणि त्याचे मन गावाकडे धाव घेई. त्याचा मित्र सुरिंदर आणि त्यांचे लगोरी, लपाछपीचे खेळ आणि सगळ्या रम्य संध्याकाळी त्याला आठवत असत.

कृपाल आणि कमलजीतने सुट्टीत गावाला जायचे ठरवले. खरं तर त्यांच्या वडलांनी त्यांना गावाला जायला सांगितले होते. दोघांच्या मनात थोडीफार उत्सुकता आणि काहीशी शंका होती. शहरातच राहून त्यांना सुट्टीत बरेच काही करता येणार होते, तरीदेखील ते गावाला आले. आल्या दिवशी त्यांची थोडी निराशाच झाली. तरी बरं, काकांच्या त्या पक्क्या घराला मोठे अंगण होते, घराशेजारून खळखळ वाहणारी नदी होती. मुलांच्या मनातले पूर्वग्रह काही फार काळ टिकत नाहीत. संध्याकाळपर्यंत ताजे पेरू, भाजलेली कणसे, लस्सीचे मोठाले ग्लास, साय, यांनी त्यांचे मन जिंकले होते आणि रात्रीची मकईची रोटी, सरसों का साग यांची अभूतपूर्व चव त्यांनी यापूर्वी चाखलीच नव्हती. नवीन मित्र बनवायची, नवे जाणून घ्यायची त्यांची इच्छा होती. आता देविन्दर त्यांना काहीतरी वेगळाच जाणवत होता, अधिक उत्साही असा. त्यालाही आपण

आपल्या भावांना नवे काही देऊ शकतो याचा आनंद होत होता. रात्रीपर्यंत ते त्या घरी रुळले आणि त्यांच्या गप्पा सुरू झाल्या. दुसऱ्या दिवशी काकांनी शेत आणि गाव दाखवण्याचे कबूल केले, पण सकाळी लवकर उठण्याच्या अटीवर!

कमलजीत सर्वात आधी सकाळी पाच वाजता उठली होती. शहरात राहणाऱ्या या मुलांना सकाळी इतक्या लवकर उठण्याची कल्पनाही करवत नव्हती. निसर्गावर प्रेम असणारी कमलजीत अंगणात गेली आणि यापूर्वी कधीच न पाहिलेले अथांग आकाश तिने बघितले. तिची काकू गोठ्यात गाईचे दूध काढण्यावर लक्ष ठेवत होती. असे गाईचे दूध काढताना कमलजीत प्रथमच पाहात होती. तेच कच्चे दूध, गरम केल्याशिवायच काकूने तिला प्यायला दिले. सान्याचेच नवल! शहरात पिशव्यांमधून मिळणारे दूध. गाईचे असे दूध तिने कधीच पाहिले नव्हते.

आता मुलेही उठली होती. उत्साहाने सारे घर भरले होते. सकाळचा नाश्ता झाला आणि ते बाहेर पडले. दूरवर पसरलेले गव्हाचे शेत पाहताना तर त्यांच्या आश्चर्याला सीमाच नव्हती. कापणीसाठी तयार असलेले ते सोनेरी गव्हाचे शेत म्हणजे समृद्धीचे प्रतीक होते. हरिंदर काकांच्या आणि इतर शेतांमध्ये आता यंत्रे आली होती. नांगरणीसाठी आता बैलनांगर सगळीकडे दिसत नव्हते, फक्त काही ठिकाणीच दिसत होते. पण ट्रॅक्टर आणि इतर यंत्रांनी कामे सहजसोपी केली जात होती. सिंचनाच्या वेगवेगळ्या पद्धतींनी शेतीला पाणी मिळत होते, त्यामुळे पाण्याचा दुष्काळ नव्हता. भूगोलाच्या पुस्तकात रूक्ष वाटलेले हे विषय, शब्द सारे काही ते न्याहाळत होते. आता त्या शब्दांचे अर्थ अचूक समजत होते. देविन्दरला असलेली माहिती पाहून त्यांना नवल वाटले. थोड्या वेळाने त्यांनी खते आणि कीटकनाशकांचीही माहिती करून घेतली. प्रथमच त्यांनी जमिनीमध्ये, मातीमध्ये हात घातला. त्यांनी तण काढले, ते गवतात खेळले. गव्हाच्या राशी पाहून तर त्यांनी तोंडात बोटेच घातली!

दुसऱ्या दिवशी ते गावातल्या गोशाळेत गेले. भव्य, स्वच्छ, पूर्णपणे यांत्रिक आणि नियोजनबद्ध गोशाळा त्यांनी पाहिली. तेथील गाई-म्हशीही मोठ्या होत्या. त्यांना पुरेसा चारा उपलब्ध होता. त्यांना देण्यात येणारा चारा आणि कडबा त्यांनी बघितला. ते गाई-म्हशींशी खेळत होते. 'हरित क्रांती', 'धवल क्रांती'बाबत त्यांनी वर्गात ऐकले होते. त्यांच्या शिक्षिकेने त्यांना समजून सांगण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला होता खरा, पण कदाचित त्यांनीच स्वतः कधीही गाव न पाहिल्याने या संकल्पना अधिक नेमक्या आणि स्पष्ट रीतीने ते सांगू शकली नव्हती. शिक्षकांनाच गावाची भेट अनिवार्य करावी, असा विचार कृपालच्या मनात आला!

बाकीचे दिवस या प्रगत गावांबाबत जाणण्यात गेले. रुग्णांसाठी असलेले प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि रुग्णालयही त्यांनी पाहिले. ते देविन्दरच्या शाळेतही

गेले. शाळेची इमारत लहान होती, पण तेथील वातावरण आनंदी होते. शाळेची घंटा झाल्यावर प्रत्येक विद्यार्थी त्याची चटई घेऊन मोकळ्या जागी येई आणि प्रार्थना करी. एखादा मुलगा बातम्या वाचे. त्यांना देशात घडणाऱ्या घडामोडींची चांगली कल्पना होती. वर्गात प्रत्येक जण चटईवर बसे आणि प्रत्येकासमोर एक छोटे टेबल होते. वर्गात पुरेसे फळे, नकाशे नव्हते, हे कमलजीतच्या लक्षात आले. पण ह्या विद्यार्थ्यांचं अक्षर कमलजीत किंवा तिच्या मैत्रिणीपेक्षा बरंच छान होतं! ते सुरुवातीला पाटीवर लिहित, नंतर शाईच्या पेनाने वहीवर! प्रत्येक पान सुंदर. ह्या शाळेत विज्ञान शिकवण्यासाठी टीन, कॅन, बाटल्या यांच्या मदतीने तयार झालेली एक तात्पुरती प्रयोगशाळाही होती. शिक्षक शहरातील कार्यशाळेमध्ये जाऊन हे सारे शिकून आले होते. देविन्दर अर्थातच शाळेचा हुशार विद्यार्थी होता.

गावात फिरताना त्यांच्या लक्षात आले, की येथील लोक सुदृढ आहेत. ते मेहनती आहेतच आणि कल्पकही. त्यांनी सायकल, पंप, हत्यारे, उपकरणे, इत्यादी अनेक गृहोपयोगी वस्तूंच्या दुरुस्तीचे दुकान पाहिले. तिथे एक तरुण माणूस काम करत होता. कपाटे, मेज, खाटा बनवणारा सुतारही त्यांनी पाहिला. गावातले शिंपीसुद्धा सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मेहनत घेऊन चांगले कपडे शिवताना दिसत होते. शेतात काम करणाऱ्या बायका काम करताना गाणी म्हणत, त्या जरा मोठ्या आवाजातच गप्पा मारत. त्यांच्यामध्ये वादविवाददेखील होत. पण एकूणच येथील जीवन चैतन्यमय होते आणि लोक सुखी आयुष्य जगत होते.

एका संध्याकाळी ते गावच्या सरपंचाला भेटायला गेले. पिकलेली लांब दाढी, सोनेरी चकाकती पगडी, अशा मोठ्या गृहस्थांना पाहून कृपाल आणि कमलजीत बोलायला थोडे बिचकत होते. पण सरपंचांनीच त्यांना विनोद सांगून आणि उसाच्या रसाचे मोठाले ग्लास देऊन वातावरण हलके केले. गावातले ग्लास घरातल्या ग्लासापेक्षा बरेच मोठे होते. सरपंच त्यांना गावाची गोष्ट सांगू लागले. मधूनमधून ग्रंथसाहिबमधील गुरुवचनेही सांगत होते. मुले खूप खूश झाली. प्रभावित झाली. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी ते आपल्या काकूसोबत गावातील एका लग्नाला गेले. लग्नातील प्रत्येक विधी, प्रत्येक क्षण त्यांनी मनापासून अनुभवला. येथील लोक किती प्रेमळ, आदरातिथ्य करणारे होते!

नंतर काका गावातील भांगडा नृत्य दाखवायला त्यांना घेऊन गेले. ते नृत्य पाहून त्यांच्या अंगावर रोमांच उठले. हिंदू, मुस्लिम, शीख सर्व जण धर्म विसरून एकत्र नाचत होते. ह्या दोन नवीन मुलांना पाहून त्यांनी मुलांना लगेचच त्यांच्यात सामावून घेतले आणि सर्व जण एकत्र नाचू लागले. शाळेतील भांगड्यापेक्षा हा विलक्षण वेगळा होता! किती आनंद, किती मजा आणि प्रेक्षकांबद्दलची भीतीही मनात नाही!

गावात गरिबी नाहीच का? आणि सगळी गावे अशीच असतात का? कृपालाला प्रश्न पडला. त्याला काकांनी समजावले. वीस वर्षांपूर्वी ह्या गावातही आताइतके गव्हाचे आणि मक्याचे उत्पादन होत नव्हते. इथेही कमी जमीन असलेले किंवा अजिबात नसलेले लोक आहेत आणि असे लोक त्यामानाने गरीब आहेत. पण रेडिओवरील आणि शेतकी अधिकाऱ्यांनी शेतीवर दिलेले धडे येथील शेतकऱ्यांनी ऐकले. शेतीच्या नव्या प्रणाली स्वीकारल्या, जुन्या सवयी कमी केल्या. अर्थात ह्या सगळ्याला वेळ लागला. अजूनही काही जण त्याविषयी साशंक आहेत. हरिंदर काकांनी मात्र स्वतः पुढाकार घेतला. शेतीसाठी ट्रॅक्टर वापरला. खते आणि कीटकनाशकांबद्दल लोकांना समजवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. सुरुवातीला त्यांना त्यात यश मिळाले नव्हते, पण जेव्हा वाढलेले पीक गावकऱ्यांनी स्वतः पाहिले तेव्हा त्यांच्या शंका मिटल्या. नवा उत्साह संचारला आणि आजचे गाव ही मुले पाहू शकली. फक्त शेतकऱ्यांनाच नाही तर त्यांच्या बायकांनाही शेती, स्वयंपाक, मुलांचे संगोपन, आरोग्य, रोगराई, स्वच्छता यांचे हरिंदरकाकांनी धडे दिले. बरेचसे गावकरी अज्ञानी आणि रूढीना चिकटून बसणारे असतात. पण इथे तसे झाले नाही. बराचसा प्रौढ वर्ग लिहायला आणि वाचायला शिकला. पण सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांच्यात नवे शिकण्याची, मनाला पूर्वग्रहातून मुक्त करण्याची इच्छा निर्माण झाली होती. त्यामुळे त्यांच्या प्रगतीचा वेगही असाधारण होता. ते धाडसी, आनंदी आणि समाधानी होते.

मुलांची ही गावची भेट त्यांच्या डोळ्यांत अंजन घालणारी ठरली. मुलांना बरेच शिकायला मिळाले. त्यांच्यात आता खूप उत्साह होता. बरेच दिवस त्यांना गावच्या गप्पा पुरल्या. देविन्दरही आता त्यांना नव्याने आवडू लागला. प्रत्येक सुट्टीत गावाला यायचे त्यांनी कबूल केले.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुम्ही तुमच्या गावाला गेला आहात का? ह्या मुलांसारखे अनुभव तुम्हाला आलेत का? एका समृद्ध गावाबद्दल सांगायचे झाल्यास तुम्ही आणखी काय सांगाल?
- गावामध्ये काय पाहून तुम्ही दुःखी होता? सर्व गावे ह्या गावासारखी समृद्ध नसतात. गहू, तांदूळ, मका, कापूस, डाळींची शेती असणारी गावे किंवा चहा, कॉफी, बागायती असणारी गावे समृद्ध असतील; पण आपल्या देशातील बहुसंख्य गावे गरीब आहेत. तेथील

गावकऱ्यांना ँक वेळच्या जेवणाचा प्रश्न आहे. कित्येकांकडे स्वतःची जमीन नाही. ते इतर लोकांच्या शेतांवर दिवसरात्र राबतात पण त्यांना मोबदला फार कमी मिळतो. आपल्याकडे गरिबी आहे. अस्वच्छता, अनारोग्य, शोषण आहे. अंधश्रद्धा आहेत. फार कमी मुली शाळेत जातात. मुलांपेक्षा मुलींना कमी लेखले जाते. स्त्रियांना अपार कष्ट आहेत. पुरुष व्यसनाधीन आहेत. अशीही परिस्थिती गावांमध्ये काही परिस्थिती आहे.

- प्रश्न असा आहे, की जर वीस वर्षात देविंदरचे गाव बदलू शकते, एवढे समृद्ध, समाधानी आणि आनंदी होऊ शकते, तर इतरांचे तसे का होत नाही? आपण आपले ज्ञान, विचार त्यांच्यापर्यंत पोचवत नाही, आपण त्यांची योग्य काळजी घेत नाही, म्हणून तर नव्हे?
- तुम्हीही तुमच्या किंवा इतर कुणाच्या गावांना अवश्य भेट द्या आणि खऱ्या भारताची परिस्थिती जाणून घ्या. ँके दिवशी त्यांच्या उन्नयनासाठी काही करावे म्हणून तुम्हीही प्रेरित व्हाल.

ताण

रोजच्या जीवनात तुमच्यावर नेमके कोणते ताण असतात, ह्याचा तुम्ही कधी विचार केला आहे का?

प्रकल्प, गृहपाठ दिलेल्या वेळेत पूर्ण करण्याचा ताण, डोक्यावर टांगत्या तलवारीप्रमाणे असणाऱ्या परीक्षांचा ताण, तसेच प्रगतिपुस्तकामुळेही बराच ताण येते.

बऱ्याचदा शिक्षकही त्यांच्या स्वभावानुसार, त्यांचे आणि तुमचे परस्परसंबंध, तुमच्याबद्दलची त्यांची मते, त्यांच्या आवडीनिवडी यांमुळे तुमच्यावर नकळत दडपण आणत असतात.

अर्थात, काहींना ह्या गोष्टींचा ताण जाणवत नसेल. पण काहीवेळा एखाद्या वर्गामित्रामुळेही तुमच्यावर बराच ताण येत असेल. तुम्ही त्याच्यापेक्षा दिसण्यात, वागण्यात, भिन्न असता आणि तुमची भाषा, तुमचे खेळ, तुम्ही शोधत असलेली करमणूक भिन्न असता कामा नये, असे तुम्हाला वाटते. संपूर्ण गटाचा एखाद्यावर दबाव असतो.

तुमच्यावर तुमच्या पालकांचा फार मोठा दबाव असतो. खरे तर, तुम्हाला किंवा तुमच्या पालकांना - कोणालाच हा ताण नको असतो. तुम्ही वर्गातील सर्वोत्तम अथवा काही हुशार विद्यार्थ्यांपैकी ँक असावे, अशी त्यांची अपेक्षा असते. तुम्हाला प्रत्येक विषयात - मग तो विषय तुमचा आवडता असो अगर नसो - उत्तम गुण मिळावेत, शाळेत चांगले मार्क घेऊन बाहेर पडावे, कॉलेज, विद्यापीठांच्या सर्व प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण व्हाव्यात, चांगल्या विद्यापीठातून उत्तीर्ण व्हावे, चांगली नोकरी मिळावी, उत्तम कमवावे, योग्य जोडीदार मिळून उत्तमरीत्या मार्गाला लागावे असे वाटत असते. ँकूणच पालकांना आपल्या मुलांनी यशस्वी व्हावे असे वाटत असते. बहुसंख्य लोकांच्या मते - यशे म्हणजे चांगली नोकरी, समाजात प्रतिष्ठा, पैसा मिळवणे, घरात सुखसोयी असणे आणि आनंदी राहणे. त्यांना त्यांच्या आयुष्यात जे करायला मिळाले किंवा करता आले नाही त्या सर्व गोष्टी आपल्या मुलांना मिळाव्यात ही त्यांची इच्छा असते. त्यांचे प्रेम आणि

काळजी दोन्हीचाही तुमच्यावर ताण असतो, त्यामुळे तुम्ही स्वतःला त्यांच्या इच्छांप्रमाणे बदलवता. असेच तुमच्या बाबतीतही होते का?

खरं तर तुमचे पालक, मोठी माणसे यांच्यावरही समाजाचा एक ताण असतो. समाजात फक्त यशस्वी माणसाला आणि पैशाला महत्त्व आहे, तेवढेच महत्त्व सतेला. सत्ता आणि पैसा यांची समाज पूजा करतो आणि ह्याचाच ताण पालकांवर असतो, म्हणून ते पैसा आणि सत्ता यांच्यामागे लागतात. समाज नावाच्या एका चक्रात ते अडकून पडतात. आपण काय करतो?

समाज म्हणजे काय? आणि त्याचा आपल्यावर एवढा प्रभाव का असतो याचा तुम्ही विचार केला आहे का? समाज म्हणजे तुम्ही, मी आणि इतर लोकांचा एकत्रित आलेला समूह, नाही का? असेच जर असेल, तर समूहाने सांगितलेले योग्य आणि त्याप्रमाणे आपण आंधळेपणाने वागायचे का? जर एखाद्या समूहाने जातीबाहेर लग्न करायचे नाही, असे ठरवले, तर तसेच मत मुलावर किंवा मुलीवर लादले तर ते पूर्वग्रह बाळगून जगल्यासारखे झाले, नाही का? अशा वेळी तो मुलगा जुन्या विचारांचा आणि बुजरा असेल तर समूहाकडून तो दबला जाईल, नाही का? पण जर माणसांना जातीमध्ये विभागणे म्हणजे पाप आहे असे एखाद्याला वाटत असेल तर तो समाजमतांना घाबरणार नाही. तो त्याच्या स्पष्ट विचारांप्रमाणे वागेल. म्हणजेच, समाजाचे विचार आंधळेपणाने अनुसरण्यापेक्षा मन शंकाविरहित ठेवून हुशारीने वागणे योग्य असते.

आपण पाश्चिमात्य देशांत असेही तरुण पाहतो, जे समाजमतांच्या विरोधात टोकाची भूमिका घेऊन बंडखोर बनतात. ते घाणेरडे कपडे घालतात, दाढी करत नाहीत आणि व्यसनाधीन होऊन जगभर फिरत राहतात, काम करत नाहीत वगैरे. अशा प्रकारचा विरोध म्हणजे तुम्हाला हुशारी वाटते का? ह्याचा त्रास त्यांना होत नसेल का? असा विरोध म्हणजे शहाणपणा आहे का?

आपण जर अशा नकारात्मक पद्धतीने विरोध केला तर नवीन प्रकारचे ताण असलेल्या एका नव्या समूहाला जन्म देऊ.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- प्रश्न असा आहे की, ताण येऊ न देता आपण समाजात कसे राहायचे, कसे काम करायचे? त्यासाठी स्वतःपासून सुरुवात करावी लागेल. कारण आपल्यामुळेच समाजाची निर्मिती होते. आपले विचार कसे बनतात, पूर्वग्रह का होतात, आपल्या कृतींवर समाजाचा प्रभाव कसा होतो? हे सर्व समजून घेतले पाहिजे,

म्हणजे आपण या ताणापासून मुक्त राहू.

- तुम्हाला परीक्षेला जायचे असेल किंवा लोकांसमोर बोलायचे असेल, अथवा प्रगति-पुस्तक आईवडलांना दाखवायचे असेल आणि त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे द्यायची असतील तेव्हा निश्चितच तुम्हाला ताण आहे हे जाणवेल. आणि त्याचा तुम्ही हुशारीने सामना कराल, प्रश्न विचाराल आणि ताणविरहित राहण्यासाठी स्वतःला मदत कराल.
- लहान गोष्टींपासून सुरुवात करू या. अगदी छोट्या छोट्या गोष्टी आपल्याला कशा बेचैन आणि अस्वस्थ करतात ते पाहू या. ह्या आकलनातून आपल्याला स्वातंत्र्य आणि आनंद मिळेल.

विभाजनाचे दुःख

जगातील मोठे दुःख म्हणजे माणूस आपसात विभागला गेला आहे. अफाट जलसंपत्ती, मोठाली वाळवंटे, उत्तुंग पर्वतरांगा, वातावरण आणि संस्कृतीतील आश्चर्यकारक भेद. सूर्य, चंद्र, तारे आणि पृथ्वी यांतील संबंध पाहिल्यास आपली पृथ्वी ही माणसाला आनंदाने राहायला, त्याचा वेळ आणि शक्ती ही रहस्ये जाणून घ्यायला एक सर्वोत्तम ठिकाण आहे. पण जर आपण पाहिले तर लक्षात येते, ह्या जगातील लोकांनी आपल्याला ह्या एकाच भूमातेचे पुत्र न मानता स्वतःला देशांमध्ये विभागले आहे : फ्रेंच, जर्मन, इंग्लिश, अमेरिकन, रशियन, चिनी, भारतीय, पाकिस्तानी इत्यादी. प्रत्येक देशाला त्याची भौगोलिक सीमा आहे आणि त्या ठराविक विभागातील माणूस त्या त्या भागाशी निष्ठा दाखवतो. त्याच्या गटापुरता, त्याच्या चालीरीतीनुसार, त्याची भाषा आणि त्याच्या जीवनशैलीप्रमाणे जगत असतो. हे बंध घट्ट असल्याकारणाने दुसऱ्या भौगोलिक क्षेत्रातील लोकांकडे शंकेने बघितले जाते. राष्ट्राराष्ट्रात भिंती उभारल्या जातात आणि जेव्हा तुम्ही स्वतःला दुसऱ्यापासून भिन्न मानता, तेव्हा त्या अभेद्य होतात. म्हणजेच, आपण पृथ्वीवरील एका मोठ्या कुटुंबाचे घटक आहोत, असे न मानता, स्वतःला भिन्न सरकार, भिन्न नेते, भिन्न वित्तव्यवस्था असलेल्या देशाचे नागरिक मानत असतो. केवळ भौगोलिकदृष्ट्या भिन्न नव्हे, तर मनुष्याला अंतर्मनातूनही भिन्न करणारे हे कठोर विभाजन दुःखद आहे. खरं तर, विभाजन हे माणसाच्या आतून सुरू होऊन बाह्यदर्शनी ते राष्ट्राराष्ट्राविरोधात किंवा दोन धर्मांमध्ये, दोन समूहांमध्ये दिसून येते आणि पृथ्वीच्या निर्मितीपासून चालत आलेली भयंकर युद्धे हा त्याचा परिणाम असल्याचे कळते.

माणसाचे मन विभाजनांमध्ये एवढे अडकलेले आहे, की स्वतःच्या देशाबद्दल प्रेम, दुसऱ्याचा तिरस्कार आणि बळी तो कान पिळी, ह्या जगण्याच्या रीतीमुळे युद्धाचा प्रारंभ होतो.

ह्याचा नेमका अर्थ तुम्हाला माहित आहे का? जर तुम्ही एका विशिष्ट देशातले आहात आणि मागील जागतिक युद्धाप्रमाणे तुमचे युद्ध शत्रू देशाशी आहे.

तुमच्या देशावर हवाई आक्रमण होते आणि एका सकाळी उठून तुम्ही पाहता - तुमचे आईवडील, भाऊबहीण यांना मरण आलेले आहे. तुमचे घर जळले आहे. सर्वत्र नजर जाईपर्यंत फक्त आक्रोश आणि दुःख आहे. निष्पाप माणसे मारली गेलेली असतात कारण ती स्वतःला फक्त विशिष्ट देशाचे म्हणवतात. हे शत्रू देशाबाबतही घडू शकते. ह्याचाच अर्थ युद्ध म्हणजे कोणत्याही प्राप्तीशिवाय अर्थहीन, क्रूर हत्या. सर्वांत वाईट म्हणजे माणूस दिवसेंदिवस अधिकाधिक आधुनिक हत्यारे बनवत आहे. तुम्ही क्रूझ मिसाईल, एफ-१६, एम.आय.जी., अणुबॉम्ब, आण्विक शस्त्रांबाबत ऐकलेच असेल. माणसाला मारण्याचे हे अधिक नवीन आणि क्रूर प्रकार. या अस्त्रांच्या वापराने लाखो जण आयुष्यभरासाठी घायाळ झाले आहेत. या पुढल्या काळात युद्धात न्युक्लिअर स्फोट झाला तर फक्त माणूसच नव्हे तर झाडे, प्राणी, पक्षी, पृथ्वीवरील सर्व सजीव मात्र नष्ट होतील. या ग्रहावरील जीवन संपेल.

आता या राष्ट्राराष्ट्रातील विभाजनाचा विचार करा : लोक त्यांच्या रंगांवरून काळे गोरे असा कसा भेद करतात? दक्षिण आफ्रिकेतील लोकांचे दुःख पाहा किंवा आपल्याच घराचा विचार करा. भारत, पाकिस्तान आणि बांगला देश यांतील तेढ पाहा.

धार्मिक युद्धे इतिहासातही झाली आणि आजही होत आहेत. हिंदू-मुसलमान, ख्रिश्चन-ज्यू. माणसाला या विश्वातील आपले स्थान ओळखण्यासाठी जो मदत करतो, माणसाचा परमेश्वराशी संबंध जोडतो तो धर्म. आयुष्यातील भौतिक सुखापासून उन्नत होण्यासाठी मदत करणारा धर्म असतो. तरी हे वर्गीकरण राग, अगतिकता, प्रभुत्व, उग्रता आणि तिरस्कार निर्माण करते, हे माणसाचे सर्वांत मोठे दुःख नाही का?

तज्ज्ञ सांगतात, की सर्व युद्धे थांबल्यास दरवर्षी एक अब्ज हत्यारांवर खर्च करण्याऐवजी जगभरातील लोकांना अन्न, वस्त्र आणि निवाऱ्याची सोय करता येऊ शकेल. आता गरीब राष्ट्रे आणि श्रीमंत राष्ट्रांतील विभाजन पहा. गरिबी माणसातील चैतन्य मारते. हे सारे दुःखदायक नाही का?

आपण आपल्या भारताकडे पाहू या. भारतामध्ये कोणते भेद आहेत? तुम्ही म्हणता ना, मी महाराष्ट्राचा, मी बंगाली, मी तामिळनाडूचा, मी पंजाबी! की मी भारतीय असे सांगता? की याहीपेक्षा मी माणूस आहे असे सांगता? देशातील मोठे लोक काय सांगतात आणि कसे वागतात? ते त्यांच्या मनातून, अंतःकरणातून आणि म्हणूनच वागण्यात विभागले गेले नाहीत का? एक राज्य दुसऱ्या राज्याविरोधात, एक भाषा दुसऱ्या भाषेविरोधात, एक जाती दुसऱ्या जातीविरोधात आहे. आपल्याला नेमके काय झाले आहे? आपल्या संस्कृती आणि इतिहास

यांच्या वैभवाचा आपल्याला अभिमान असताना, त्याच्याविषयी बोलत असतानाच आपले हे राष्ट्र मात्र दुभंगलेले आहे हे दुःखद नाही का?

हे सारे भेद हानिकारक आहेत हे आपण लक्षात घेतले का? खरे तर, या त्वचेखाली मनुष्यप्राणी म्हणून आपण सारे एक आहोत. आपल्याला दुःख होते, आपल्याला आनंद होतो, आपण चिडतो, आपल्या मनात असूया निर्माण होते. आपण ध्येयवादी असतो, प्रेमळ असतो, हुशार असतो. आपल्याला भावना आहेत, वेदना आहेत. आपण शोध लावतो, संशोधन करतो. दिसायला जरी भिन्न असली तरी सर्व माणसे सारखीच नाहीत का? काही गोंरे, काही काळे, काही सावळे, काही गव्हाळ, काही उंच, काही बुटके; काही सुंदर, काही कुरूप, पण या बाह्यांगांच्या आतमध्ये माणूस म्हणून आपण एकसारखे आहोत.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- तुम्हाला संधी मिळेल तेव्हा तुम्ही एक चांगले जग निर्माण कराल का?
- विभाजनाचे हे दुःख दूर करण्यासाठी तुम्ही लहान-मोठी पावले उचलाल का?
- तुम्ही ह्या सुंदर पृथ्वीची काळजी घ्याल का? आणि जगातील प्रत्येक माणसासाठी आपली पृथ्वी स्वतःचे घर बनेल याकडे लक्ष द्याल का? असे कार्य करणे ही एक खरोखर सुंदर गोष्ट असेल.

संवाद

प्रत्येकाला स्वातंत्र्य पाहिजे असते, हे तुमच्या लक्षात आले आहे का? शाळेत विद्यार्थ्यांना, घरात आईला, कार्यालयात वडलांना - सर्वांनाच.

शिक्षक आणि मुख्याध्यापकांनाही स्वातंत्र्य हवे असते. पक्षी स्वतंत्र असतात आणि वाढण्यासाठी झाडांनाही स्वातंत्र्य असते. पिंजऱ्यातील प्राणी सर्वाधिक नारखुश असतात. राजकारण्यांना स्वातंत्र्य पाहिजे असते. शास्त्रज्ञदेखील स्वातंत्र्याची मागणी करतात. पक्षी, झाडे, प्राणी आणि माणूस - सर्वांना स्वातंत्र्य आणि वाढीसाठी स्वतःची जागा पाहिजे असते. कोणालाच बंधनात अडकायला आवडत नाही. हे तुम्हाला माहित आहे का? आपण याविषयी पुढे चर्चा करू या.

एके दिवशी सकाळीच शिक्षकांनी ह्या विषयाला सुरुवात केली आणि विद्यार्थ्यांचे आनंदाने खुललेले चेहरे निश्चितच पाहण्यासारखे होते. गणित, भौतिकशास्त्र, इतिहास किंवा भूगोल यापेक्षा हा विषय निश्चितच रोमांचक होता. वर्गात सुरू झालेली ही चर्चा काहीशी अशा प्रकारे रंगली.

शिक्षक : जेव्हा तुम्हाला 'स्वातंत्र्य' हवे असते तेव्हा तुम्हाला नक्की काय अपेक्षित असते?

विद्यार्थी : माझ्या मते, एखाद्याला जे आवडते ते करायला मिळणे आणि जे आवडत नाही ते न करण्याचे स्वातंत्र्य.

शिक्षक : खरंच? तुम्हाला रात्री उशिरापर्यंत जागायला, सकाळी उशिरा उठायला आवडते, आंघोळ करावी की नाही हे तुमच्या मनावर अवलंबून, शाळेत सकाळी वेळेवर नीटनेटके न येता अव्यवस्थित कपडे घालून आरामात येणे म्हणजे स्वातंत्र्य आहे का?

विद्यार्थी : नाही, ते योग्य नाही. कारण यामुळे माझे बरेच नुकसान होईल. तरीपण, जर कधी शाळेत यायला उशीर झाला तर माझ्या मते आम्हांला शिक्षा होऊ नये. शिक्षा झाल्यावर आम्ही स्वतंत्र आहोत असे मला वाटत नाही.

त्यानंतर शिक्षकांनी चर्चेचा ओघ दुसरीकडे वळवला. प्रश्नाकडे

- वेगळ्या दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांनी पाहावे हा शिक्षकांचा हेतू होता.
- शिक्षक : ठीक आहे, आता शिक्षकांच्या दृष्टीने स्वातंत्र्य काय ते पाहू या. शिक्षकाला जे आवडेल ते तो करू शकतो का?
- विद्यार्थी : (एकत्रितपणे) नक्कीच नाही.
- शिक्षक : उदाहरणार्थ, जेव्हा त्याला वाटेल तेव्हाच तो बघ्या तपासेल असे तो म्हणू शकत नाही, वर्गात तयारीशिवाय येऊ शकत नाही, संदर्भाशिवाय शिकवू शकत नाही, मुख्याध्यापकाने दिलेले कोणतेही काम तो टाळू शकत नाही, वगैरे.
- विद्यार्थी : हाच नियम सर्व शिक्षकांना लागू होतो?
- शिक्षक : हो, स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी दोन्ही हातात हात घालून असतात, हे तुमच्या लक्षात येते आहे का?
- विद्यार्थी : तर मग, मुख्याध्यापक कोणाला बांधील असतात? त्यांच्या मनाप्रमाणे ते वागू शकतात?
- शिक्षक : नाही, अजिबात नाही. ते पालक, समाज, सर्व लोकांना मोठ्या प्रमाणात ते बांधील असतात, त्याशिवाय शाळेतील विद्यार्थी आणि शिक्षकांनाही बांधील असतात. स्वातंत्र्य ही सर्वांत मोठी जबाबदारी आहे हे लक्षात घ्या. शासनामध्येही हेच आहे. नेतेही त्यांना मते देणाऱ्या जनतेला तसेच मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळाला जबाबदार असतात.
- विद्यार्थी : हुकूमशाहीत स्वातंत्र्य नाही, हो ना?
- शिक्षक : नाही, कारण हुकूमशाहीत एका माणसाच्या निर्णयाला महत्त्व निर्माण होते आणि इतरांना त्याची भीती असते. 'जिथे भीती आहे, तिथे स्वातंत्र्य नाही असे म्हणतात, ते तुम्ही ऐकले आहे का?
- विद्यार्थी : पण लोकशाहीतही काही वेळा भीती असते.
- शिक्षक : तुम्ही उदाहरण देऊ शकाल का?
- विद्यार्थी : गरिबांना श्रीमंत माणसांची भीती असते. कार्यकारी मंडळाला किंवा व्यवस्थापकांना संपाची भीती असते.
- शिक्षक : पण लोकशाहीमध्ये लोक हे व्यक्त करू शकतात, त्याबाबत लिहू शकतात, नाही का?
- विद्यार्थी : हो, जे जे अयोग्य घडते आहे ते वर्तमानपत्रात छापून येते, म्हणून लोकांनी सतर्क असले पाहिजे.
- शिक्षक : खरोखरच, लोकशाहीमध्ये वर्तमानपत्र म्हणजे लोकांच्या स्वातंत्र्याचे

- महत्त्वाचे साधन आहे.
- विद्यार्थी : तरीदेखील लोक घाबरून राहतात.
- शिक्षक : मला सांगा, तुम्ही घाबरता?
- विद्यार्थी : काही वेळा आम्ही घाबरतो.
- शिक्षक : घाबरल्यावर तुम्ही शिकू शकता का?
- विद्यार्थी : नाही, तेव्हा शिकण्याची मनाची तयारी नसते.
- शिक्षक : अशा वेळी, तुम्ही काय कराल? काय करता?
- विद्यार्थी : मी अभ्यास बाजूला ठेवतो आणि मन शांत होईल असे काही करतो.
- शिक्षक : पण ही काही हुशारी नव्हे. तुम्हाला कशाची भीती वाटते आणि का वाटते हे शोधून काढणे अधिक योग्य नाही का? जेणेकरून ह्या विचारांना हाताळून त्यांतून बाहेर पडल्यावर तुमचे मन पुन्हा अभ्यासासाठी मोकळे होईल?
- विद्यार्थी : पण विचारांना हाताळायचे म्हणजे नेमके काय? भीतीची कारणे आपल्या हातात नसतीलही.
- शिक्षक : हो, पण तुमच्या मनातील भीती, अस्वस्थता यांवर विचार करून तुम्ही स्वतःला मदत नाही का करत?

अशा प्रकारे त्या दिवशी त्यांचा संवाद चालू होता. तुम्हीसुद्धा या प्रश्नांचा विचार करू शकता.

जिज्ञासा आणि कुतूहल, आश्चर्य, या माणसाला मिळालेल्या देणग्या आहेत. निसर्गाबद्दल कित्येक गोष्टी त्याने शोधून काढल्या आहेत. त्याने पक्षी आणि प्राण्यांची प्रत्येक गोष्ट अतिशय धीराने न्याहाळली आहे. अंतरिक्ष, तारे, ग्रह आणि ब्रह्मांडाला समजून घेण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. समुद्रात बुडी मारून शिंपले-मोती, देवमासे, सील, डॉल्फिन, समुद्राखालील संपत्तीचा तो शोध घेतो आहे. त्याने माणसाचा, त्याच्या संस्कृतीचा अभ्यास केला आहे. त्या अभ्यासासाठी त्याने गुंफा, दगड, खनिजांचा शोध घेतला किंवा लावलेला आहे. औषध आणि शल्यचिकित्सेमध्ये त्याने नावीन्यपूर्ण शोध लावलेले आहेत. माणसाने जिज्ञासेपोटी बाह्यजगतामधील अनेक शोध लावले आहेत.

द्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- वर्गातील शिक्षिका विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आतील जगाचा शोध घ्यायला सांगत आहेत. त्यांच्या मनाचे, अंतःकरणाचे निरीक्षण

केल्याने शिकताना कशाची मदत होते, कशाची नाही, हे त्यांना कळणार आहे. त्या विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्यामध्ये येणारे अडथळे, त्यांची भीती आणि अस्वस्थता, तसेच त्यांची आवड आणि चौकस बुद्धी यांचे निरीक्षण करायला सांगत आहेत.

- बाह्य जगताबरोबरीनेच ह्या 'आतील जगा'चाही अभ्यास होणे महत्त्वाचे आहे असे तुम्हाला वाटते का?
- ह्या संदर्भात तुमच्या वर्गात किंवा घरी तुम्हाला चर्चा करायला आवडेल, का? ह्या गोष्टींवर विचार करा.

धर्म म्हणजे काय ?

एकी चौदा वर्षांचा हळवा मुलगा होता. त्याच्या वयाच्या आठव्या नवव्या वर्षापासून एक अनामिक, वर्णनही करता येणार नाही अशी, भावना त्याच्या मनात येई. सूर्योदय पाहताना, एकटे फिरताना, संगीताचा आस्वाद घेताना, झाडाची काळजी घेताना देव कोण आहे, तो कुठे राहत असेल, त्याला कोणी पाहिले असेल का, असे अनेक प्रश्न त्याच्या मनात गर्दी करत. संध्याकाळी गुलाब कोमेजतात, झाडेही मरगळतात, प्राणी किंवा मनुष्य यांच्या जीवनाची अखेर होत असते. हे तो पाहत होता. शाळा सोडता एरवी त्याला एकट्यालाच राहायला आवडे. त्याची आई नियमितपणे जवळच्या देवळात जाई. तोही संध्याकाळी आईबरोबर देवळात जाई. देवळातील देवाभावतालाचे भक्तिमय वातावरण त्याला मोहवून टाकी. मूर्तीशेजारील दिवे, उदबत्तीचा सुगंध, कोणत्याही बडेजावाशिवाय होणारी आरती त्याला अंतर्मुख करी. खरोखरच, देव त्या मूर्तीत आहे? आणि जर खरंच असेल तर एवढा शक्तिशाली देव त्या दगडाच्या मूर्तीत का राहतो? देव सर्वसामान्य माणसासारखा आहे का? हे प्रश्न त्याला अनेकदा टोकत असत.

त्याच्या बहिणीचे एका ख्रिश्चन मुलाशी चर्चमध्ये लग्न झाले. त्या दिवशी तेथील अद्भुत सजावटीने, तेथे म्हटलेल्या प्रार्थनांनी आणि एकूणच समारंभामुळे तो हरखून गेला. चर्चच्या वास्तूमधील सौंदर्य, भव्य घुमट, दिवे, मेणबत्त्यांमुळे त्याला अनोखेच वाटत होते. येथे देव एकटा राहतो? त्याला आश्चर्य वाटले. हे त्याला मुक्तिदाता का म्हणतात? त्या संध्याकाळी झोपायला जाण्यापूर्वी त्याने बायबलमधला काही भाग वाचला.

त्याच्या घराजवळ मशीद होती. बरेचदा घरातल्या गच्चीवरून तो, गुडघ्यावर बसून प्रार्थना करणाऱ्या असंख्य लोकांना पाहत होता. खोल आवाजातील त्यांच्या प्रार्थनेचा आवाज हृदयाला भिडत होता. त्याच्या प्रश्नांची उत्तरे मुसलमानांकडे आहेत का, असे त्याच्या मनात आले. त्याचा जिवलग मित्र कासिम मुसलमान होता आणि इस्लाम म्हणजे शांती हे त्याला कासिमच्या वडलांकडून कळले होते.

मुसलमान सर्वांना आपले बांधव मानतात आणि शांततेने आणि मित्रत्वाने राहतात असे त्याने ऐकले होते.

त्याने शाळेत इतिहासाच्या तासाला असामान्य अशा राजपुत्र सिद्धार्थाची गोष्ट ऐकली. त्याने कशा पद्धतीने राजमहाल, सर्व सुखसोयी, आपली पत्नी आणि मुलाचा त्याग केला आणि माणसाला मुक्त करणाऱ्या सत्याचा शोध घेण्यासाठी तो बाहेर पडला, त्याने जगाला बौद्धधर्म दिला आणि तो गौतम बुद्ध म्हणून ओळखला जाऊ लागला हे त्याचे वाचले होते. बुद्ध धर्माचे माणसाच्या दुःखाचे कारण आणि त्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग शिकवला. रवीच्या अभ्यासाच्या टेबलावर गौतम बुद्धाची छोटीशी मूर्ती होती. त्या मूर्तीच्या चेहऱ्यावरील प्रशांत भाव त्याला मोहून टाकत. त्याने शाळेत गुरू नानक आणि शीख धर्म, त्या धर्माची महानताही अभ्यासली होती आणि आयुष्याची पवित्रता सांगणारा जैन धर्मही त्याला अभ्यासक्रमात होता.

प्रत्येक धर्मांमध्ये श्रेष्ठ, महान आणि व्यापक तत्त्व आत्मसात करण्याची स्वाभाविक प्रेरणा दिसून येते. प्रत्येक धर्म सहानुभूती आणि भ्रातृभावाची शिकवण देतो. प्रत्येक धर्मगुरू परस्परातील भ्रातृभाव, प्रेमभाव व कोणालाही न दुखावण्याची शिकवण देतात, तरी लोकांमधील भिन्न भक्तिस्थानांमुळे त्यांच्यात मारामारी कशी होते याचे त्याला आश्चर्य वाटले. एवढ्या लहान वयात त्यांच्यात असलेल्या सृजतेमुळे आईवडलांना त्याचा अभिमान होता. त्याच्या वर्गातील इतर मुले बरेचदा त्याला तत्त्वज्ञानी म्हणत. पण त्यांनाही त्याच्याबद्दल प्रेमादर होता.

एकदा तो आणि त्याच्या वडीलांमध्ये गंभीर चर्चा सुरू झाली. त्याचे वडील विद्यापीठांमध्ये तत्त्वज्ञान शिकवत. सर्व धर्म काय सांगतात? त्यांच्यामध्ये कोणते साधर्म्य आहे? त्याच्या वडलांनी त्याला सांगितले, की 'धर्माचे फक्त बाह्य स्वरूप भिन्न आहे. उदाहरणार्थ - पूजा, परंपरा, भक्तिस्थाने, सण आणि प्रथा भिन्न आहेत. पण ह्या सान्या बाह्य गोष्टी झाल्या. मूलतः सर्व धर्म एकत्रपणे शांततेने राहण्याची शिकवणच देतात. तसेच ह्या जगातील प्रत्येक गोष्ट नश्वर आहे. जन्माला येणाऱ्या प्रत्येकाला मृत्यू आहे हेदेखील सर्वच धर्म शिकवतात. शेवटी बदल हे आयुष्याचे मूलभूत तत्त्व आहे.' रवी ऐकत होता आणि सत्य कसे शोधता येईल याचा तो विचार करू लागला.

रवीच्या काकांनी त्याला प्रेमाने समजावून सांगितले, की त्यांच्या मते, एक ईश्वरी शक्ती आहे जिचा अंश विश्वातील प्रत्येक प्राणिमात्रामध्ये आहे आणि त्या शक्तीशी तादात्म्य पावण्यासाठी, एकरूप होण्यासाठी, माणूस आपली लहानमोठी कामे सोडून देतो. त्यांनी सांगितले, की ही शक्ती निरनिराळ्या भक्तिस्थानांपुरती मर्यादित करता येत नाही. माणसांची सेवा, पशुपक्षांची, वनस्पतींची सेवा हाच

खरा सर्वांत मोठा धर्म आहे.

हे ऐकल्यावर, रवीला त्यामध्ये खरोखर सत्यता भासली. पण आता तो धर्मासोबत येणाऱ्या अंधश्रद्धांचा विचार करू लागला. त्याला त्यामागील शास्त्रीय दृष्टिकोन जाणून घ्यायचा होता. आता तो कोणत्याही एका व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या मतांचे अंधानुकरण करणार नव्हता.

शाळेच्या ग्रंथालयात त्याला एकदा धर्माच्या इतिहासाचे पुस्तक सापडले. अभ्यासाच्या तासिकांमध्ये त्याने ते वाचले आणि खूप महत्त्वाची गोष्ट त्याच्या लक्षात आली : जेव्हा आदिमानवाने विस्तीर्ण पसरलेले आकाश, विजेचा कडकडाट आणि गडगडाट पाहिला. तो घाबरला आणि त्याने निसर्गाची पूजा करायला सुरुवात केली. हळूहळू सूर्योदय, सूर्यास्त, ऋतू आणि अथांग पाणी पाहिले तसे निसर्गात आणि त्याच्यामध्ये नाते निर्माण झाले. निसर्गावर विजय मिळवण्याचा आदिमानवाने कधीच प्रयत्न केला नाही. आकाश, तारे, पशुपक्षी, झाडे, समुद्र आणि पाणी या सर्वांबरोबर त्याचे नाते निर्माण झाले. प्राचीन भारतीय मानवाची प्रत्येक सजीवावर श्रद्धा होती. त्याच्यासाठी तो खरा धार्मिक विचारांचा पाया होता. ही कल्पना रवीला खरोखरीच भावली होती. खरंच, सत्य शोधून काढताना निसर्गाचे आणि तुमचे नाते शोधून काढणे ही पहिली पायरी आहे, असे त्याच्या मनात आले.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- आयुष्यातील धर्म या गोष्टींचा तुम्ही गंभीरपणे विचार केला आहे का ?
- आयुष्यात धर्म खरोखरच महत्त्वाचा आहे, असे तुम्हाला वाटते का ?
- ग्रह, आकाशगंगेचा अभ्यास करणाऱ्या मोठमोठ्या वैज्ञानिकांना-देखील अंतरिक्षातील या शक्तीची झलक दिसलेली आहे. तुमचा स्वभाव जर रवीसारखा असेल तर लाजू नका किंवा तुमच्यातील जिज्ञासा पुसूनही टाकू नका. आयुष्याचा खरा अर्थ शोधून काढण्याचा तुमच्या परीने प्रयत्न करा.

प्रगती म्हणजे नेमके काय ?

प्राचीन काळापासून आतापर्यंत माणसाची खरोखर प्रगती झाली आहे का? प्रगतीचा नेमका अर्थ काय? नागरीकरण म्हणजे काय?

जर तुम्ही आदिमानवाची गोष्ट वाचायला सुरुवात केली, तर त्या माणसाच्या राहण्यात, वेशभूषेत बरेच फरक होते हे तुमच्या लक्षात येईलच. पण उघडा राहणाऱ्या, शिकार करणे म्हणजेच जणू आयुष्य किंवा मेंढ्याकडे लक्ष असणाऱ्या मेंढपाळ माणसाचा आणि औद्योगिक समाजात राहणाऱ्या, भौतिक सुख अनुभवणाऱ्या आधुनिक माणसाचा विचार करा. प्रगतीचा हा एक टप्पा झाला.

अत्याधुनिक शेतकी अवजारे असणाऱ्या माणसाची छोट्या समूहात राहून साध्या पद्धतीने शेती करणाऱ्या जुन्या शेतकऱ्याशी तुलना केली की लक्षात येते - ह्याच पृथ्वीवरून अधिक प्रमाणात धान्याचे उत्पादन घेण्यासाठी अत्याधुनिक पद्धतीचा वापर होतो आहे. ह्या यंत्रांमुळे माणसांचे कष्टही किती प्रमाणात वाचले आहेत याचा विचार करा. जुन्या काळात हाताने विणलेली वस्त्रे, मातीने सारवलेली घरे यांपासून डोळे दिपवणारी कार्यालये, कारखाने, उंचच उंच इमारतीपर्यंत माणसाने मजल गाठली आहे. अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजांमध्ये लक्षणीय बदल झालेले आहेत.

प्रगती म्हणजे काय? निसर्गाचा गुलाम असण्यापेक्षा त्याच्यावर राज्य करणाऱ्या माणसाच्या विचारांची आणि क्षमतेची उत्क्रांती म्हणजे तर प्रगती नव्हे?

आता माणसाने अवकाश आणि काळावर मिळवलेला विजय पाहू या. बैलगाडीपासून जेटविमाने, कबुतरामार्फत सुरू झालेल्या पत्रव्यवहारापासून सॅटेलाईट मेसेजेस, बॉक्स कॅमेऱ्यापासून दोन भिन्न शहरांत असलेल्या माणसांच्या व्हिडिओमार्फत चालणाऱ्या सभा. त्याशिवाय माणसाचे चंद्रावरील पाऊल, परग्रहांवरील शोध, काळ आणि अवकाशाला दूर करून त्यापलीकडे जाणे हे मानवाच्या विद्वत्तेच्या जटीलतेतून आलेले आहे. निसर्गाची अनेक रहस्ये माणसाने कशी उलगडून काढली ह्याची अनेक उदाहरणे तुम्ही पाहू शकता.

एके काळी जीवशास्त्र हे एक साधे विज्ञान होते; पण डी.एन.ए.च्या शोधाने त्याच्याही कक्षा रुंदावल्या. टेस्टट्यूबमध्ये आता माणूस आयुष्य निर्माण करू शकतो! जेनेटिक इंजिनिअरिंगमध्ये या स्थितींमध्ये परिवर्तन करण्याचेही शिकवले जाते. माणूस फक्त अवकाश आणि काळापलीकडे जाणारा राहिला नसून त्याची स्वतःची एक जीव म्हणून असणारी उत्क्रांती त्याने अभ्यासली आहे.

अनेक जैविक शोधांबाबत जाणून घ्या आणि चर्चा करा. ज्ञानार्जन केवळ बेडूक आणि झुरळे कापण्यापर्यंत सीमित राहिलेले नाही. त्याबरोबरीने येणारी प्रगतीची दुसरी कक्षा म्हणजे वैद्यकशास्त्र. शल्यचिकित्सेत माणसाने लावलेले नवनवीन शोध म्हणजे त्याच्या यशाची उत्तुंग झेप आहे. हृदय-प्रत्यारोपण, मेंदू आणि मज्जारजूच्या शस्त्रक्रिया किंवा टीबी आणि कॅन्सरशी वैद्यकशास्त्र कसे झुंजते ते पाहा.

साधारण मेंदूप्रमाणे संपूर्ण कामे करणाऱ्या यंत्रांचा-संगणकाचा - शोध हादेखील तितकाच महत्त्वाचा. अधिक कुशलता आणि योग्यता असल्याने माणसाच्या मेंदूत आता माहितीचा साठा ठेवून घ्यायची गरज नाही. मुळात संगणक अधिक विश्वासू वाटू लागला आहे. माणसाला संख्यांशी झगडत किचकट गणिते सोडवायला नकोत. संगणक मिनिटापेक्षाही कमी वेळेत ती करतो. निर्णय घेताना, कार्यालयात, कारखान्यात, संवाद साधण्यासाठी, प्रवासासाठी, सर्वत्र अगदी घरातही त्याची तुम्हाला मदत होऊ शकते. त्यावर तुम्हाला खेळता येते; काव्य आणि संगीताची निर्मिती करता येते, चूक झाल्यास ती सुधारताही येते! माणसाची बरीचशी कामे आता तो करत आहे. अनेक गमती करायला आता माणसाकडे भरपूर वेळ आहे.

ह्यावर विचार करा आणि चर्चाही होऊ देत.

- प्रगती म्हणजे नेमके काय ?
- माणसाने लावलेल्या शोधांचा विस्तार, त्यात वाढ म्हणजे प्रगती ?
- माणसाची प्रगती झाली असे जेव्हा आपण म्हणतो, तेव्हा आदिमानवापासून सभ्यता आणि अत्याधुनिकतेपर्यंत झालेल्या माणसाच्या स्थित्यंतराच्या साऱ्या खुणा प्रगतीत येतात का ?

मनोविकास प्रकाशनाच्या
वाचकप्रिय साहित्यकृती

टीचर	किमया गणितमैत्रीची
सिल्हिया अॅश्टन वॉर्नर । किंमत : ₹१५०	जेन पोर्टमन, जेरेमी रिचर्डसन
एका समृद्ध शाळेचा प्रवास	किंमत : ₹१००
कबीर वाजपेयी । किंमत : ₹४००	१०० चौरसांचे अनेक उपयोग
माय कंट्री स्कूल डायरी	लेह मिलड्रेड बिअर्डस्ले
ज्युलिया वेबर गॉर्डन । किंमत : ₹२५०	किंमत : ₹१५०
शिकू या आनंदे	आपले विश्व
रेणू दांडेकर । किंमत : ₹१२०	आनंद घैसास । किंमत : ₹१५०
परीक्षेला पर्याय काय?	आपली सूर्यमाला
हेरंब कुलकर्णी । किंमत : ₹२८०	आनंद घैसास । किंमत : ₹१५०
धोका शाळा	प्रोजेक्ट फंडा
अनु. हेमलता होनवाड । किंमत : ₹८०	हेमंत लागवणकर । किंमत : ₹९०
शिक्षण प्रवाहाच्या उगमापाशी	निर्मितीचं आकाश
सुचिता पडळकर । किंमत : ₹१८०	रेणू दांडेकर । किंमत : ₹६०
प्रिय बाई	८०० शालेय प्रकल्प
बारंबियानाची शाळा । किंमत : ₹१२०	रेणू दांडेकर । किंमत : ₹८०
दिवास्वप्न	मुलांसाठी मेडिकल जनरल नॉलेज
गिजुभाई बधेका । किंमत : ₹१००	डॉ. जगन्नाथ दीक्षित
मुलं नापास का होतात?	किंमत : ₹३५०
जॉन होल्ट । किंमत : ₹२००	मुलांच्या मनात दडलंय काय?
शिक्षणाचे जादुई बेट	मीना शिलेदार । किंमत : ₹१३०
डॉ. अभय बंग । किंमत : ₹५०	अवयव बोलू लागतात
खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात	डॉ. यश वेलणकर । किंमत : ₹१३०
डेव्हिड ग्रिबल । किंमत : ₹३५०	बहुरूप गांधी
संस्कार	अनु बंदोपाध्याय । किंमत : ₹१३५
वि. गो. कुलकर्णी । किंमत : ₹१३०	शाळेपासून मुक्ती वर्षापुरती
का?/कसं?/किती?/कोण?/काय?/ केव्हा?/कुठं?	राहुल अल्वारिस । किंमत : ₹९०
डॉ. बाळ फोंडके । प्रत्येकी किं. : ₹८०	हेही दिवस जातील!
	डॉ. आनंद नाडकर्णी । किंमत : ₹१००